

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: Κοινωνική θεωρία και πολιτική φιλοσοφία

Αγγελική Δουλγέρη

A.M.: 1122M029

Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην
Ειδίκευση: «Πολιτική επιστήμη και νεότερη ιστορία»

Κατεύθυνση: Κοινωνική θεωρία και πολιτική φιλοσοφία

**Η υποκειμενοποίηση στον Μισέλ Φουκώ και στην Τζούντιθ Μπάτλερ. Η ρήξη με
την καρτεσιανή παράδοση**

ΜΕΛΗ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

- 1) ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ, Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων)
- 2) ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

Αθήνα

2024

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία ασχολείται με την μετάβαση από την καρτεσιανή πρόσληψη του υποκειμένου ως ακέραιου θεμελίου της ανθρώπινης ύπαρξης σε αυτήν της θεώρησής του ως παραγώγου σχέσεων εξουσίας στο έργο των μεταδομιστών στοχαστών, Φουκώ και Μπάτλερ. Το υποκείμενο, από σταθερή ουσία που δομεί την γνώση και τις πολιτικές σχέσεις, όπως ανέκυψε από τη μέθοδο της λογικής αμφιβολίας, υποβάλλεται εκ νέου στη βάση της αμφιβολίας ως εξαρτώμενο από τις ιστορικές συνθήκες και τις εξουσιαστικές δομές που το έφεραν στο φως και το ανέδειξαν σε μείζονος σημασίας έννοια για τη νεωτερική φιλοσοφία. Από τη μια πλευρά, ο Φουκώ ανέλυσε διαφορετικές μορφές του, όπως αυτή του πειθαρχικού και του σεξουαλικού όντος, που αναπτύχθηκαν στον ορίζοντα της βιοπολιτικής και από την άλλη, η Μπάτλερ επεσήμανε την ζωτική παράμετρο του φύλου στην έγκληση του υποκειμένου και την επιτελεστική δράση των σωμάτων μέσω της οποίας επισφραγίζεται η υποκειμενοποίησή τους. Στο τέλος, επιχειρείται η υπεράσπιση της νέας θεώρησης του υποκειμένου από επιστημολογική και πολιτική σκοπιά και διερευνώνται οι δυνατότητες αντίστασης στη διαδικασία διαμόρφωσης του.

Λέξεις-κλειδιά: υποκειμενοποίηση, cogito, σχέσεις γνώσης- εξουσίας, γενεαλογία, λογοθετικές πρακτικές, επιτελεστικότητα, έγκληση, μελαγχολία

Abstract

This thesis concerns the transition from cartesian intake on the subject as human life's integral fundamental to its consideration as product of power relationships in postmodern philosophers', Foucault and Butler, work. The subject, from stable essence which constructs knowledge and civil relationships, which was deduced by the rational doubts' method, it's submitted to the doubts' trial all over again, as it's depended on the historical conditions and the power structures that brought it to light and pointed out as a notion with great meaning for modern philosophy. On one side, Foucault analyzed different forms of the subject, such us the disciplinary and the sexual being, that both grew on the font of biopolitics, while on the other side, Butler insisted on the crucial gender's parameter on the interpellation of the subject and the performative bodies' act, through whom their subjectivation is validated. Finally, the defense of a new consideration of the subject in epistemological and political view is argued and the possibilities of resistance to the formation of the subject are explored.

Key-words: subjectivation, cogito, knowledge-power relationships, discursive practices, performativity, interpellation, melancholia

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο 1 ^ο : Το καρτεσιανό υποκείμενο και η ανάγκη αμφισβήτησής του	7
Α) Σκιαγράφηση της καρτεσιανής φιλοσοφίας του υποκειμένου	7
Β) Συνέπειες και μεταδομιστική κριτική	10
Γ) Σύνοψη- συμπεράσματα	13
Κεφάλαιο 2 ^ο : Το υποκείμενο και οι εξουσίες που το παράγουν στον Μισέλ Φουκώ	15
Α) «Λόγος περί της μεθόδου»: η φουκωική γενεαλογία	15
Β) Η μικροφυσική της εξουσίας, η βιοπολιτική και το υποκείμενο	20
i) Μια νέα πρόσληψη της εξουσίας	20
ii) Η βιοπολιτική ως περιχαράκωση του πεδίου του υποκειμένου	28
iii) Η υποκειμενοποίηση και το τέλος του ανθρώπου στον Φουκώ	31
Γ) Διερεύνηση των δυνατοτήτων αντίστασης στην υποκειμενοποίηση	33
Κεφάλαιο 3 ^ο : Το έμφυλο υποκείμενο στην Μπάτλερ και η ανάγκη να απαλλαγούμε από αυτό	39
Α) Η υποκειμενοποίηση στην Μπάτλερ	38
Β) Η επιτελεστική δράση των σωμάτων	43
Γ) Η ενοχή που καλλιεργεί ο εκτοπισμός των αποκειμένων	48
Δ) Το πολιτικό όραμα της συνάθροισης χωρίς υποκείμενο	52
Συμπεράσματα- επίλογος	59
Βιβλιογραφία	61

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία αφορά την ανάλυση της στροφής που έλαβε χώρα στο φιλοσοφικό τοπίο με την επαναδιαπραγμάτευση της θεώρησης του υποκειμένου από την καρτεσιανή παράδοση στην μεταδομιστική των Φουκώ και Μπάτλερ. Χάριν οικονομίας, η εργασία επικεντρώνεται σε αυτήν την αλλαγή παραδείγματος που εκφράζουν οι δύο τελευταίοι φιλόσοφοι χωρίς να γίνεται επέκταση σε άλλους φιλοσόφους ή ιστορικούς παράγοντες που συνετέλεσαν σε αυτήν.

Κεντρική ιδέα υπήρξε η παρατήρηση ότι η καρτεσιανή πρόσληψη του υποκειμένου ως θεμελίου της αλήθειας (*fundamentum veritatis*) που κυριάρχησε για πολλούς αιώνες στη δυτική φιλοσοφική σκηνή, είναι ανάγκη να αντικατασταθεί με τη συμβολή νεότερων φιλοσοφικών θεωρήσεων που της ασκούν κριτική από μια ριζοσπαστική πολιτική σκοπιά. Κρίνεται σημαντική, επομένως, η ανάλυση των βασικών συνιστωσών του καρτεσιανού εγχειρήματος για την αποτίμηση της συμβολής του στην διαμόρφωση της νεωτερικής σκέψης και κατ' επέκταση της νεότερης και σύγχρονης φιλοσοφίας, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ακόμη διατηρεί έναν καρτεσιανό πυρήνα, εφόσον στηρίζεται στον διαχωρισμό λογικής και τρέλας.¹ Παράλληλα όμως, θεωρείται αναγκαίος ο εντοπισμός των κενών της καρτεσιανής θεώρησης του υποκειμένου που οδήγησαν στην ανάπτυξη σύνθετων θεωριών ανατροπής του, οι οποίες, για τη γράφουσα, εκφράζουν καλύτερα την περιπλοκότητα των σύγχρονων κοινωνιών.

Με αυτήν τη λογική, επιλέχθηκαν οι δύο φιλόσοφοι των οποίων οι θεωρίες αναλύονται ενδελεχώς. Στο επίκεντρο είναι φυσικά η θεώρησή τους για το υποκείμενο, το οποίο αποτέλεσε βασική τους προβληματική. Όπως χαρακτηριστικά έχει επισημανθεί για τη φιλοσοφία του Φουκώ, «επρόκειτο κάθε φορά για την ιστορία του υποκειμένου εντός ενός κοινωνικοπολιτικού πεδίου, όπως της τρέλας, της ασθένειας, της λογοτεχνίας, της γνώσης, της παραβατικότητας και τέλος της σεξουαλικότητας».² Αντίστοιχα για τη Μπάτλερ το υποκείμενο αποτελεί καίριο διακύβευμα κάθε ανάλυσής της, είτε ασχολείται με το φύλο, είτε με το πένθος, είτε με την αλληλεξάρτηση και την κοινωνική συνάθροιση. Επομένως πρώτα επιχειρείται ένα

¹ Jacques Derrida, «Το cogito και η ιστορία της τρέλας», στον ίδιο: *Η γραφή και η διαφορά*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 63.

² Θανάσης Λάγιος, *Stirner, Nietzsche, Foucault. Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του ανθρώπου*, futura, Αθήνα 2012, σ. 424.

σκιαγράφημα της μεθόδου των φιλοσόφων, εφόσον οι παράμετροι αυτών υποδεικνύουν την κριτική στην καρτεσιανή φιλοσοφία του υποκειμένου και κατόπιν αναλύεται η καινοτομία τους αναφορικά με τη θεώρηση του υποκειμένου και οι συνέπειές της.

Σκοπός της εργασίας είναι μια καλή κατανόηση και υπεράσπιση της πρότασης των Φουκώ και Μπάτλερ για ανατροπή της καρτεσιανής πρόσληψης του υποκειμένου. Όπως θα αναδειχθεί, αυτή η κριτική επαναδιαπραγμάτευση της φιλοσοφίας του υποκειμένου μπορεί να διαμορφώσει μια ισχυρή πολιτική θέση κοινωνικής συνάθροισης για τη διεκδίκηση ενός κόσμου με λιγότερες ανισότητες. Φυσικά η κριτική στην καρτεσιανή παράδοση δεν υπερασπίζεται την ολοκληρωτική απόρριψή της. Άλλωστε μια τέτοια αφοριστική στάση θα ήταν αδύνατη, εφόσον ακόμη στη δυτική φιλοσοφία «αναπνέουμε μεταφυσική», όπως διαρκώς επεσήμανε ο Ντερριντά με τις αποδομητικές του αναγνώσεις, και οφείλουμε να επαναδιαπραγματευόμαστε συνεχώς αυτό το χαρακτηριστικό, ώστε να εξαρτιόμαστε λιγότερο από το επέκεινα. Με νιτσεική στάση λοιπόν, θα μπορούσε να διαπιστωθεί ότι ο στόχος τελικά είναι μετά «τον θάνατο του Θεού και το τέλος του ανθρώπου»,³ να αναγνωρίσουμε ότι αυτό που αποζητάμε από μεταφυσικές έννοιες, όπως το υποκείμενο, είναι να έρθουμε «σε επαφή με μια πηγή που λαχταρούσαμε»,⁴ και για αυτόν τον λόγο την επιρρίψαμε στα πράγματα και να προσπαθήσουμε στο εξής να καταφάσκουμε ανεπιφύλακτα στη ζωή.⁵

³ Θανάσης Λάγιος, *Stirner, Nietzsche, Foucault...*, ό. π.

⁴ Charles Taylor, *Πηγές του εαυτού. Η γένεση της νεωτερικής ταυτότητας*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Ίνδικτος, Αθήνα 2007, σ. 174.

⁵ Στο ίδιο, σ. 177.

Κεφάλαιο 1°. Το καρτεσιανό υποκείμενο και η ανάγκη αμφισβήτησής του

Α) Σκιαγράφηση της καρτεσιανής φιλοσοφίας του υποκειμένου

Για την καρτεσιανή φιλοσοφία το υποκείμενο θεωρείται η πρωταρχική υπόσταση, η πηγή της γνώσης, μέσω της οποίας οικοδομείται όλο το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει ο Ντεκάρτ στους *Στοχασμούς περί της πρώτης φιλοσοφίας*,⁶ εφαρμόζοντας τη μεθοδική αμφιβολία, ώστε να εξετάσει όλες τις αλήθειες για τις οποίες ως τότε ήταν σίγουρος και να επαναθεμελιώσει τις γνώσεις του πάνω σε στέρεα βάση αντιμαχόμενος τα επιχειρήματα των σκεπτικιστών της εποχής του. Όπως προλέγει, στους στοχασμούς ασχολείται με «όλα τα πράγματα τα οποία μπορεί να γνωρίσει κανείς φιλοσοφώντας με τάξη».⁷ Προβαίνει, λοιπόν, σε μια σειρά λογικών επιχειρημάτων με τα οποία εκφράζει εύλογες αμφιβολίες των γνώσεων που ως τότε θεωρούσε κεκτημένες, ώστε να του φανερωθούν βέβαιες προτάσεις που θα εγγυώνται εφεξής την ικανότητά του να γνωρίζει. Έπειτα, επιχειρεί να επαναδομήσει όσες γνώσεις μπορεί να θεμελιώσει με βεβαιότητα, όπως την ύπαρξη του Θεού και του κόσμου και την εγκυρότητα των μαθηματικών αληθειών. Στο τέλος θα έχει διαμορφώσει ένα αδιαπραγμάτευτο γνωσιολογικό και οντολογικό σύστημα που καθόρισε τη νεωτερική φιλοσοφία. Στο παρόν κείμενο επιλέχθηκε να μην εξεταστούν αναλυτικά τα στάδια των στοχασμών του, ώστε να δοθεί έμφαση στα στοιχεία που αφορούν την φιλοσοφία του υποκειμένου.

Ο Καρτέσιος, λοιπόν, προβαίνοντας στην μεθοδική αμφιβολία, θέτει τον εμπειρικό κόσμο σε παρένθεση,⁸ κρίνοντας ότι δεν υπάρχουν βέβαιες αποδείξεις για την ύπαρξη και τους κανόνες του από τη στιγμή που οι αισθήσεις μπορούν εύκολα να παραπλανήσουν.⁹ Αποσυνθέτει δηλαδή τη σφαίρα της εμπειρικής πραγματικότητας με εργαλείο τη ριζική αμφιβολία ώστε να βρει αδιαμφισβήτητα λογικά τεκμήρια που να εγγυηθούν τη γνώση του στο εξής.¹⁰ Μέσω αυτού του εγχειρήματος, καταλήγει στο ακλόνητο συμπέρασμα ότι μόνο ο νους μπορεί να παρέχει βεβαιότητες για τις

⁶ Ρενέ Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, Εκκρεμές, 2009.

⁷ Στο ίδιο, σ. 18.

⁸ Robert T. Tally Jr., "Reason and revolution redux: Antonio Negri's *Political Descartes*", *Theory & Event* vol II, no 2 (2008), available at: http://muse.jhu.edu/journals/theory_and_event/v011/11.2.tally.html, p. 5.

⁹ Ρενέ Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, ό. π., σσ. 74, 78-85.

¹⁰ Robert T. Tally Jr., "Reason and revolution redux...", ό. π., p. 4.

σταθερές ουσίες των πραγμάτων. Ωστόσο και αυτές, όπως τα μαθηματικά αξιώματα, μπορούν να αποτελούν τέχνασμα ενός κακόβουλου δαίμονα ο οποίος επιχειρεί να τον εξαπατήσει. Ακόμη και να ισχύει αυτή η υπόθεση, όμως, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, κατά τη διεργασία αυτού του στοχασμού, η ύπαρξη αυτού του νου, της σκεπτόμενης ουσίας, *res cogitans*, η οποία αμφιβάλλει, στοχάζεται, αρνείται, επιθυμεί, αποδέχεται και φαντάζεται.¹¹ Μέσω του σολιψιστικού βήματος, έτσι, δηλαδή της υπόθεσης ότι δεν υπάρχουν άλλα όντα και άλλα στοιχεία της πραγματικότητας για την ύπαρξη των οποίων μπορεί να είναι βέβαιο το εγώ, αυτό θεμελιώνει την ύπαρξή του και σταδιακά και την ύπαρξη και δυνατότητα γνώσης και των υπόλοιπων όντων του κόσμου.

Χάρη σε αυτήν την πρώτη αλήθεια που η μεθοδική αμφιβολία αποκαλύπτει ως άρρηκτη, διαπιστώνεται η ύπαρξη του Θεού ως τέλειου άπειρου όντος και του κόσμου ως δισυπόστατης σφαίρας (πνεύματος και ύλης) εντός της οποίας διαβιεί και το εγώ. Από τη στιγμή που το τελευταίο δεν μπορεί να πλανάται ότι υπάρχει ως σκεπτόμενο πράγμα, μπορεί να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού από τον ορισμό του ως τέλειου όντος- εφόσον δηλαδή στον ορισμό της τελειότητας περιλαμβάνεται και η ύπαρξη.¹² Ταυτόχρονα ένα τέλειο ον δεν μπορεί να μην είναι και πανάγαθο, αφού η απουσία αυτού του κατηγορήματος θα στερούσε από το ον την τελειότητα. Επομένως αυτό το ον δεν μπορεί να εξαπατά το εγώ για την ύπαρξη του κόσμου και του εαυτού του και την αλήθεια των μαθηματικών αξιωμάτων. Έτσι, ο Θεός αποτελεί την επιπλέον εγγύηση για τις γνώσεις του εγώ ως *res cogitans*.

Για αυτόν τον λόγο, το εγώ δεν μπορεί να σφάλει όταν πιστεύει ότι υπάρχει η εμπειρική πραγματικότητα, παρότι μπορεί παρατηρώντας την να εντοπίσει φαινόμενα κατά τα οποία οι αισθήσεις σφάλουν και χρειάζεται η παρέμβαση ενός έλλογου νου για να διαπιστωθεί η αληθινή φύση των πραγμάτων.¹³ Το οντολογικό συμπέρασμα της καρτεσιανής φιλοσοφίας είναι τελικά η ύπαρξη δύο υποστάσεων: της ψυχικής/νοητικής, την οποία μοιράζεται το εγώ ως σκεπτόμενη ουσία με τον Θεό ως άπειρο ον, και της υλικής, «εκτατής», την οποία μοιράζεται το σώμα του εγώ με τον κόσμο. Οι μεταφυσικές αρχές της καρτεσιανής φιλοσοφίας όμως, δεν θα αναλυθούν εδώ.

¹¹ Ρενέ Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, ό. π., σ. 77.

¹² Στο ίδιο, σσ. 35, 65-66, 153.

¹³ Στο ίδιο, σσ. 78-83.

Όσον αφορά την φιλοσοφία του υποκειμένου, ο Καρτέσιος καταλήγει στην «βέβαιη και εναργή γνώση»¹⁴ ότι όσο κάποιος σκέφτεται δεν μπορεί να σφάλει ότι σκέφτεται και επομένως ότι υφίσταται ως σκεπτόμενη ουσία της οποίας έχει συνείδηση. Για κάποιους, εφόσον σε αυτό το πρώτο στάδιο στοχασμού δεν μπορεί να αποδειχθεί η ύπαρξη του υλικού σώματος του σκεπτόμενου νου και συνακόλουθα η ύπαρξη του υλικού κόσμου, θα μπορούσε να παραληφθεί το «εγώ» από το «σκέπτομαι άρα υπάρχω» και να τροποποιηθεί το καρτεσιανό συμπέρασμα ως «υφίσταται σκέψη».¹⁵ Φαίνεται όμως ότι «αυτή η σκέψη δεν μας πάει μακριά»¹⁶ διότι τόσο ο ίδιος ο Καρτέσιος, που χρησιμοποίησε αυτό το συμπέρασμα ώστε να θεμελιώσει την ύπαρξη του υποκειμένου και των φυσικών αντικειμένων χάρη στην πίστη στην ύπαρξη του Θεού, όσο και η νεωτερική φιλοσοφία που ακολούθησε, ερμήνευσαν την καρτεσιανή θεωρία με τον τρόπο της θεμελίωσης του υποκειμένου ως γνωστικού κέντρου, γεγονός που εξελίχθηκε με τον Καντ.¹⁷

Με αυτήν την συλλογιστική πορεία που παρουσιάζεται εδώ συνοπτικά, το υποκείμενο γίνεται ο πυρήνας της αλήθειας, το κέντρο της γνώσης, το θεμέλιο μέσω του οποίου οικοδομείται όλη η εμπειρική πραγματικότητα.¹⁸ Παρότι στους *Στοχασμούς* γίνεται αναφορά μόνο σε *res cogitans* και όχι σε υποκείμενο, ενώ αυτό χαρακτηρίζεται ως τέτοιο πρώτη φορά με τον Καντ,¹⁹ από τότε ξεκινά η θεμελίωση της νεωτερικής αντίληψης που θέτει το έλλογο αυτόνομο υποκείμενο ως τον πυρήνα της πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας στην οποία ζει.²⁰

Με αυτήν τη λογική μπορεί να αναλυθεί η επιρροή της καρτεσιανής μεταφυσικής στην ανάπτυξη του φιλελευθερισμού παρότι ο ίδιος δεν πρότεινε ρητά ένα μοντέλο πολιτικής οργάνωσης, καθώς έγραφε σε μια εποχή που οι φιλόσοφοι έκαναν έμμεσα αναλύσεις πολιτικής θεωρίας μέσω της μεταφυσικής.²¹ Συγκεκριμένα, η καρτεσιανή

¹⁴ Ρενέ Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, ό. π., σ. 48.

¹⁵ Georges Dicker, *Descartes: an analytical and historical introduction*, Oxford University Press, New York 2013, p. 48.

¹⁶ Gilles Deleuze & Felix Guattari, *Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια 2. Χίλια Πλατώματα*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2017, σ. 17.

¹⁷ Ihejirika I. C. Cardinal, & Victor C. E. Wolemonwu, “The role of subject in Rene Descartes’ theory of knowledge”, *Filosofika: Univesity of Port Harcourt Journal of Philosophy & Public Affairs*, Volumn 1, Number 1, 2015, p. 7.

¹⁸ Robert T. Tally Jr., “Reason and revolution redux...”, ό. π., p. 4.

¹⁹ Μιχάλης Μπαρτσιδής, «Από τη Φιλοσοφία της Παιδείας στη συγκρότηση του υποκειμένου», *Θέσεις*, τχ. 158, Ιανουάριος- Μάρτιος 2022, σ. 14.

²⁰ Charles Taylor, *Πηγές του εαυτού...*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Ίνδικτος, Αθήνα 2007, σσ. 182-183.

²¹ Robert T. Tally Jr., “Reason and revolution redux...”, ό. π., p. 1.

πρόσληψη του υποκειμένου ως θεμελίου της γνώσης της πραγματικότητας, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα έμμεσο υπόβαθρο του εγχειρήματος κατάκτησης του κόσμου που σηματοδότησε την καπιταλιστική νεωτερικότητα. Χαρακτηριστική αυτής της νοοτροπίας είναι η φράση του Μπέικον «η γνώση είναι δύναμη», η οποία περιγράφει ακριβώς την επιταγή για συσσώρευση «σαφών και ευκρινών» αντιλήψεων που απορρέουν από λογικά επιχειρήματα για την προοδευτική κυριαρχία επί της φύσης μέσω της γνώσης. Έτσι η επιθυμία εξάντλησης των φυσικών πόρων βασίστηκε στην πίστη στην αυτόνομη έλλογη ύπαρξη του υποκειμένου. Με αυτόν τον τρόπο επήλθε η επικράτηση της «λογικής» απέναντι στην πραγματικότητα και η δυνατότητα στοχασμού επιβλήθηκε του εμπειρικού κόσμου της ζωής,²² η οποία νιτσεικά ενέχει πάντοτε περισσότερη ποικιλομορφία από αυτήν που μπορούμε να αιχμαλωτίσουμε με αυστηρά λογικά επιχειρήματα.

Τον λογικό πυρήνα της ανθρώπινης δράσης εντοπίζει ο Καρτέσιος θέτοντας ως αυτονόητη αρχή την κοινή σε όλους τους ανθρώπους ανθρώπινη φύση, η οποία συνίστανται στο φυσικό φως του Λόγου. Εφόσον η ύπαρξη του υποκειμένου του στοχασμού ως σκεπτόμενου πράγματος αποδείχθηκε μέσω του εγχειρήματος της μεθοδικής αμφιβολίας, δεν μπορεί παρά να ισχύει με τον ίδιο τρόπο για κάθε άτομο που σκέφτεται. Ο Καρτέσιος προτρέπει δηλαδή κάθε άνθρωπο να προβεί στους ίδιους στοχασμούς έχοντας την πεποίθηση ότι θα καταλήξει στα ίδια ακλόνητα συμπεράσματα. Με αυτόν τον τρόπο, η νεωτερική φιλοσοφία θεμελιώθηκε πάνω στην θεωρούμενη ως αυτονόητη παραδοχή ότι κάθε άνθρωπος μπορεί να επιβεβαιώσει την ύπαρξή του ως έλλογου όντος, αγνοώντας τις πολιτισμικές και ηθικές απαιτήσεις που προϋποτίθενται σε ένα τέτοιο εγχείρημα, τις οποίες θα εξετάσουμε παρακάτω.

B) Συνέπειες και μεταδομιστική κριτική

Τα χαρακτηριστικά του υποκειμένου λοιπόν που με τον Ντεκάρτ έγινε το θεμέλιο της γνώσης συνίστανται στην ύπαρξή του ως σκεπτόμενου πράγματος, την συνείδηση από το ίδιο αυτής του της ύπαρξης, της ανεξάρτητης από τον υπόλοιπο κόσμο υπόστασής του και της πρόσβασής του στην αλήθεια χάρη σε αυτές τις ιδιότητές του. Για τον Φουκώ «εισήλθαμε στην νεωτερική εποχή [...] την ημέρα εκείνη που αποδεχθήκαμε ότι αυτό που δίνει πρόσβαση στην αλήθεια, οι συνθήκες υπό τις οποίες

²² Robert T. Tally Jr., “Reason and revolution redux...”, *ό. π.*, p. 6.

το υποκείμενο μπορεί να έχει πρόσβαση στην αλήθεια, είναι η γνώση και μόνον η γνώση».²³ Ως αποτέλεσμα, οι κοινωνίες οργανώθηκαν βάσει της πίστης στην ικανότητα του ανθρώπου να κατακτά τον κόσμο μέσω της γνώσης του και τα πράγματα που δεν ταυτίζονταν με αυτόν, θεωρήθηκαν αντί-κείμενα, δηλαδή πράγματα που στέκονται απέναντι σε ένα υποκείμενο που μπορεί να τα στοχαστεί.²⁴ Ταυτόχρονα οι άλλοι άνθρωποι που δεν ταυτίζονται με τη σκεπτόμενη ουσία, θεωρήθηκαν δευτερεύουσες υποστάσεις για αυτήν. Το υποκείμενο δηλαδή, θεωρήθηκε αυτόνομη υπόσταση, την αυτοσυνείδηση της οποίας δεν επηρεάζει το κοινωνικό σύνολο. Το εγώ μόνο του με τους στοχασμούς του είναι σε θέση να επιβεβαιώσει την ύπαρξη του εαυτού του, του Θεού και του κόσμου.²⁵ Έτσι, η ύπαρξη των υπολοίπων ανθρώπων ανάμεσα στους οποίους ζει το εγώ, επικυρώνεται εκ των υστέρων μαζί με αυτήν των υλικών αντικειμένων. Με αυτές τις παραδοχές, το ατομικό υποκείμενο σκιαγραφούμενο ως σκεπτόμενο ον, θεωρήθηκε το κέντρο του σύμπαντος, ο πρωταρχικός γνωστικός πυρήνας που κυριαρχεί σε αυτό με τον λογικό στοχασμό του.²⁶

Όπως χαρακτηριστικά έγραψε ο Φουκώ: «η καρτεσιανή στιγμή αναβάθμισε φιλοσοφικά το “γνώθι σεαυτόν”, καθώς παρείχε στο υποκείμενο τη δυνατότητα να έχει πρόσβαση στο είναι και την αλήθεια μέσω της βεβαιότητάς του για την ύπαρξή του ως σκεπτόμενου πράγματος.»²⁷ Τοποθέτησε, με αυτόν τον τρόπο, στο επίκεντρο της φιλοσοφίας το έλλογο υποκείμενο. Αυτό έκτοτε αρκούσε μέσω των λογικών στοχασμών του νου του να θεμελιώνει τις γνώσεις του για τον κόσμο, οι οποίες σταδιακά συστηματοποιήθηκαν σε οργανωμένες με νόμους επιστήμες. Αυτή η Επιστημονική Επανάσταση, όπως ονομάστηκε, συνδέθηκε άρρηκτα με την επικράτηση του καπιταλισμού στον κόσμο. Αυτός στηρίχθηκε στο ελεύθερο αυτόνομο άτομο το οποίο εφαρμόζοντας τη λογική του, κατακτά έγκυρες γνώσεις και συναινεί στην φιλελεύθερη διακυβέρνηση πουλώντας την εργατική του δύναμη. Ο αγώνας της προόδου επομένως, μπορεί να θεωρηθεί ότι είχε ως βάση την καρτεσιανή αλληγορία της ανασύνθεσης του κόσμου μέσω της λογικής σκέψης.

²³ Michel Foucault, «Μάθημα της 6^{ης} Ιανουαρίου 1982. Η ερμηνευτική του υποκειμένου. Μαθήματα στο Collège de France 1981-1982», μτφρ. Θάνος Κιοσόγλου, *Conatus*, 0, 2016, σ. 28.

²⁴ Νίκος Αυγελής, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 245.

²⁵ Ihejirika I. C. Cardinal, & Victor C. E. Wolemonwu, “The role of subject in Rene Descartes’ theory of knowledge”, *ό. π.*, p. 2.

²⁶ Νίκος Αυγελής, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, *ό. π.*, σ. 243.

²⁷ Michel Foucault, «Μάθημα της 6ης Ιανουαρίου 1982...», *ό. π.*, σσ. 25-26.

Αυτή η επιστημολογική στροφή από την κυριαρχία του Θεού σε αυτήν του ανθρώπου, από τη μια πυροδότησε ειδολογικές αντιλήψεις ανωτερότητας του ανθρώπινου είδους επί των άλλων ειδών του ζωικού και φυτικού βασιλείου, τα οποία δεν διαθέτουν γλώσσα και επομένως λογική σκέψη· νομιμοποιημένη καταπίεση, η οποία όμως δεν θα αναλυθεί στο παρόν κείμενο. Από την άλλη διαμόρφωσε ένα δίπολο ανάμεσα στα άτομα που μπορούν να θεωρούνται υποκείμενα και να έχουν τη δυνατότητα να εντοπίζουν την αλήθεια και σε αυτά που αποκλείονται από αυτήν. Αυτό συνέβη διότι το εγχείρημα του Ντεκάρτ ανέδειξε την σημασία του φυσικού λόγου ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την κατάκτηση βέβαιης γνώσης. Αυτός θεωρήθηκε χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπων που αρκεί να τον ασκήσουν ώστε να κατέχουν θεμελιωμένες αλήθειες. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο φιλόσοφος: «εφόσον η ανθρώπινη φύση είναι κοινή για όλους τους ανθρώπους, τα συμπεράσματα του φυσικού Λόγου μπορούν και πρέπει να γίνουν δεκτά από όλους».²⁸ Επομένως «για να γνωρίσεις την αλήθεια πρέπει να μην είναι τρελός».²⁹ Μέσω αυτού του δογματικού αποκλεισμού τελικά,³⁰ η νεωτερική φιλοσοφία επιτελείται ως υπεράσπιση της λογικής απέναντι στο παράλογο.

Την αρχική αυτή υπεροχή του λόγου, ακολούθησαν οι ηθικές και κοινωνικές προϋποθέσεις πρόσβασης στην αλήθεια που επισημαίνει ο Φουκώ.³¹ Για να έχει πρόσβαση στην αλήθεια, δηλαδή, η οποία για τη νεωτερικότητα θεωρείται το βασικό κριτήριο ένταξης στην κοινωνία, οφείλεις να «σκέφτεσαι λογικά», να είσαι επαρκώς μορφωμένος και να μην συμπεριφέρεσαι με τρόπο που κρίνεται ανήθικος σε βαθμό που «ένας λογικός άνθρωπος δεν θα μπορούσε να συμπεριφέρεται έτσι». Βλέπουμε λοιπόν ότι από το γνωσιολογικό καρτεσιανό εγχείρημα που εκ πρώτης όψεως δεν μοιάζει πολιτικό, απορρέουν μια σειρά από ηθικοπολιτικές συνέπειες που χαρακτηρίζουν τη νεωτερικότητα. Αυτή η παρατήρηση μοιάζει να υπήρξε αφετηρία για τις θεωρίες υποκειμενοποίησης, όπως αυτές που θα δούμε στη συνέχεια.

Παράλληλα, η εξαγωγή βέβαιων συμπερασμάτων μέσω της λογικής διαδοχής προτάσεων από το σκεπτόμενο υποκείμενο, κλονίστηκε με την εμφάνιση της ψυχανάλυσης. Σύμφωνα με αυτήν, το εγώ δεν είναι ένα συμπαγές σώμα συνείδησης αλλά κυριεύεται από ασυνείδητες δυνάμεις, το εκείνο και το υπερεγώ που εκφράζουν

²⁸ Ρενέ Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, ό. π., σ. 228.

²⁹ Michel Foucault, «Μάθημα της 6ης Ιανουαρίου 1982...», ό. π., σσ. 28.

³⁰ Jacques Derrida, «Το cogito και η ιστορία της τρέλας», ό. π., σσ. 37-38.

³¹ Michel Foucault, «Μάθημα της 6ης Ιανουαρίου 1982...», ό. π., σσ. 28- 29.

την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην συγκρότησή του.³² Πρόκειται για σχήματα τα οποία δεν μπορεί να κατανοήσει πλήρως και έχουν διαμορφωθεί από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει. Εξαιτίας αυτών, το εγώ δεν μπορεί να είναι σίγουρο για την ικανότητά του να γνωρίζει τον εαυτό του και τον κόσμο, ενώ η συνείδηση αποτελεί απλώς την επιφάνεια του ψυχισμού³³ και όχι το κύριο χαρακτηριστικό του, όπως πίστευε ο Καρτέσιος. Τέτοιες θεωρίες αναδεικνύουν ότι η καρτεσιανή ανάλυση παρέβλεψε την καταστατική λειτουργία του κοινωνικού περιβάλλοντος για τη συγκρότηση του εγώ, θέτοντας σε παρένθεση τον κόσμο κατά την εφαρμογή της μεθοδικής αμφιβολίας.

Μια εύστοχη χαϊντεγκεριανή κριτική της μοντέρνας φιλοσοφίας, την εγκαλεί ότι επηρεασμένη από την καρτεσιανή θεωρία, αποπειράθηκε να θεμελιώσει την ύπαρξη του υποκειμένου, χωρίς να θέσει το πιο ριζικό ερώτημα του υπό ποιες συνθήκες καθίσταται ένα τέτοιου είδους υποκείμενο εφικτό.³⁴ Όπως έγραφε και ο Φουκώ «ο Καρτέσιος δεν διευκρινίζει με ποιον τρόπο υπάρχει αυτό το υποκείμενο».³⁵ Αγνοώντας δηλαδή τις ιστορικές συνθήκες, τις γλωσσικές περιστάσεις και τις σχέσεις εξουσίας που έπλασαν ένα νέο μόρφωμα με τόσο μεγάλη σημασία για τον δυτικό πολιτισμό, ο Ντεκάρτ αφήφησε τις ανισότητες στις οποίες οδήγησε το εγχείρημά του. Το γεγονός ότι χρειάζονται διάφορες προϋποθέσεις για την απόκτηση πρόσβασης στην αλήθεια, δηλαδή, δεν απασχόλησε τον φιλόσοφο, σε βαθμό που να υπονοείται από το εγχείρημά του ότι αυτές αποτελούν δευτερεύουσες παραμέτρους που μπορούν να τροποποιηθούν ώστε να διατηρηθεί η ακεραιότητα της δομής του υποκειμένου. Εάν εξεταστεί αυτή εις βάθος όμως, θα διαπιστωθεί ότι τελικά «η αλήθεια δεν είναι ικανή να σώσει το υποκείμενο».³⁶

Γ) Σύνοψη- συμπεράσματα

Βλέπουμε λοιπόν ότι η εξαιρετικής σημασίας καρτεσιανή φιλοσοφία του υποκειμένου που καθόρισε τη νεωτερικότητα δεν είναι τόσο ακλόνητη όσο συνήθως παρουσιάζεται. Μάλιστα θα μπορούσε να κατηγορηθεί για δογματισμό, διότι

³² Ihejirika I. C. Cardinal, & Victor C. E. Wolemonwu, “The role of subject in Rene Descartes’ theory of knowledge”, *ό. π.*, p. 5.

³³ Sigmund Freud, *Το εγώ και το αυτό*, μτφρ. Νίκη Μυλωνά, Νίκας, Αθήνα 2011, σ. 16.

³⁴ Ihejirika I. C. Cardinal, & Victor C. E. Wolemonwu, “The role of subject in Rene Descartes’ theory of knowledge”, *ό. π.*, p. 8.

³⁵ Μισέλ Φουκώ, «ΙΧ. Ο άνθρωπος και τα αντίγραφα του», στου ιδίου: *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 429.

³⁶ Michel Foucault, «Μάθημα της 6ης Ιανουαρίου 1982...», *ό. π.*, σ. 30.

παρουσιάζει ως βέβαιες και εναργείς αλήθειες, προτάσεις που είναι απαραίτητο να αποδειχθούν για την ανάπτυξη επόμενων, ενώ στην πραγματικότητα προαναγγέλλονται. Το καρτεσιανό εγχείρημα, δηλαδή έχει κατηγορηθεί για λήψη του ζητουμένου, αφού προϋποθέτει αυτό που επιχειρεί να αποδείξει.³⁷

Αυτή η κριτική έχει σημασία διότι αποτελεί μία εύστοχη ένδειξη της νεωτερικής πρακτικής να τίθενται ως αξιώματα αδιαπραγμάτευτες αρχές οι οποίες εάν εξεταστούν εις βάθος μπορούν να εντοπιστούν τα κενά και οι αποκλεισμοί τους. Χρειάζεται, για αυτόν τον λόγο, ένα εγχείρημα σαν αυτό της ντερριντιανής αποδόμησης ώστε να διερευνηθούν τα όρια του καρτεσιανού κειμένου και να γίνει προσπάθεια υπέρβασής τους με βάση την ποικιλία των μορφών ζωής.³⁸ Άλλωστε, για τον μεταδομισμό, κάθε πολιτισμός ορίζει την ταυτότητά του διά των αποκλεισμών των χαρακτηριστικών που δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτά ως τμήματά της.³⁹ Βάση αυτής της παραδοχής, η επισήμανση αυτών των στοιχείων κρίνεται σημαντική για την αυτογνωσία των ατόμων που ζουν εντός του δυτικού, στην προκειμένη περίπτωση, πολιτισμού και την προσπάθεια διαπραγμάτευσης των αποκλεισμών που εγκαθιδρύουν. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούν τα άτομα να τεντώσουν την καρτεσιανή μέθοδο στα άκρα της, αμφισβητώντας και την ίδια από τη στιγμή που αποκλείει τον Άλλο και στοχαζόμενοι την δυνατότητα να τον συμπεριλάβει.

Κατά κάποιον τρόπο αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί και η παρακαταθήκη του Ντεκάρτ: η σταδιακή αμφισβήτηση κάθε αλήθειας που έχει κριθεί αυτονόητη στον πολιτισμό μας και η εκ νέου προσπάθεια θεμελίωσής του με πιο έγκυρα επιχειρήματα. Άλλωστε, ακόμη «η φιλοσοφία παραμένει στην ουσία της καρτεσιανή»,⁴⁰ εφόσον είναι λογοκεντρική. Το ζήτημα είναι πώς ορίζεται ο «λόγος» που κυριαρχεί, γιατί εξακολουθεί να επενδύεται με τόση αξία, τι αποκλεισμοί ελλοχεύουν στην κυριαρχία του και πώς μπορούμε να τους υπερβούμε. Με άλλα λόγια, κρίνεται ζωτικής σημασίας για τη φιλοσοφία του σήμερα να στοχαστεί πάνω στους «μηχανισμούς που ορίζουν το αληθές και το ψευδές».⁴¹ Για αυτό και χρειάζεται

³⁷ George Dicker, *Descartes...*, ό. π., p. 47.

³⁸ Γεράσιμος Κακολύρης, «Εισαγωγή», στο ίδιο (επιμ.), *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida*, Πιθέτρον, Αθήνα 2015, σ. 12.

³⁹ Warren Montag, «Ο Φουκώ και η προβληματική της προέλευσης: ο Αλτουσέρ διαβάξει την *Ιστορία της Τρέλας*», μτφρ. Γιώργος Φουρτούνης, *Θέσεις*, τχ. 88, 2004, σσ. 119-120.

⁴⁰ Jacques Derrida, «Το cogito και η ιστορία της τρέλας», ό. π., σ. 63.

⁴¹ Michel Foucault, «Μάθημα της 6ης Ιανουαρίου 1982...», ό. π., σ. 25-26.

η μεταδομιστική φιλοσοφία του υποκειμένου των Φουκώ και Μπάτλερ, οι οποίες θα παρουσιαστούν στα ακόλουθα κεφάλαια.

Κεφάλαιο 2^ο. Το υποκείμενο και οι εξουσίες που το παράγουν στον Μισέλ Φουκώ

A) «Λόγος περί της μεθόδου»: η φουκωική γενεαλογία

Κατά τη δεκαετία του '60 εμφανίστηκε ένας ριζοσπαστικός φιλόσοφος, ο Μισέλ Φουκώ, που με την αυστηρή κριτική του ήρθε να ανατρέψει τις κυρίαρχες θεωρήσεις του υποκειμένου και της εξουσίας. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι πολέμησε τον αφελή Διαφωτισμό, δηλαδή την ακλόνητη πίστη στην πρόοδο μέσω της άσκησης του ορθού λόγου και της κατάκτησης της φύσης μέσω της επέκτασης των ανθρώπινων γνώσεων.⁴² Ο στόχος του δεν ήταν δηλαδή να απορρίψει το εγχείρημα του Διαφωτισμού συλλήβδην, το οποίο θα ήταν απλουστευτικό και ανέφικτο, από τη στιγμή που αυτός συνιστά ένα εκ των βασικότερων συστατικών του νεότερου και σύγχρονου δυτικού πολιτισμού, αλλά να τον επαναφέρει στα όριά του· στα ιστορικά ενδεχόμενα που συνετέλεσαν στην εμφάνισή του και στην εγκαθίδρυση της νεωτερικής κοσμοθεωρίας.

Η μέθοδος που χρησιμοποίησε αρχικά ήταν η αρχαιολογία, η οποία εμβάθυνε στους όρους δυνατότητας ορισμένων πρακτικών βάσει των συμβάντων, δηλαδή περιστατικών και μεταβολών που έλαβαν χώρα σε ορισμένες ιστορικές συγκυρίες χωρίς να μπορούν να προβλεφθούν επιστημονικά ή να διασαφηθούν πλήρως.⁴³ Στόχος του ήταν να αποδομήσει την κυρίαρχη πίστη στην τελεολογία που διέπει την ιστορία, δηλαδή την μελέτη της ως προοδευτικής διαδοχής γεγονότων με απώτερη υπεριστορική σκοπιμότητα.⁴⁴ Για αυτόν τον λόγο, επιχείρησε να γράψει μια αντί-ιστορία: «σκάβοντας με την αρχαιολογική σκαπάνη» να ξεσκεπάσει τις ασυνέχειες

⁴² Franco Alessio, «Τι είναι ο Διαφωτισμός;», στον ίδιο: *Ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας*, μτφρ. Θεοδώρα Θυμιοπούλου, Τραυλός, Αθήνα 2012, σσ. 581-589.

⁴³ Γεράσιμος Κακολύρης, «Michel Foucault: Υποκείμενο, γνώση, εξουσία» στο: *Φιλοσοφία στην Ευρώπη. Κείμενα Νεώτερης και σύγχρονης φιλοσοφίας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2008, σσ. 213-216.

⁴⁴ Θανάσης Λάγιος, *Stirner, Nietzsche, Foucault...*, ό. π., σ. 305.

πίσω από φαινομενικά σταθερά σχήματα του δυτικού πολιτισμού, όπως η τρέλα που υποτίθεται ότι ανέκαθεν υφίστατο καταδίωξη ως αιώνιος αντίπαλος της λογικής.⁴⁵

Στο ύστερο έργο του τροποποίησε τη μέθοδό του διότι είχε πλέον αντιληφθεί την σημασία της εξουσίας στην κατασκευή κυρίαρχων λόγων (discourses) και πρακτικών της νεωτερικότητας. Επηρεασμένος ιδιαίτερα από τον Νίτσε, ο Φουκώ προέβη σε μια γενεαλογία των αξιών και των καθεστώτων αλήθειας που έχουν επιβληθεί στον δυτικό πολιτισμό τους τελευταίους δύο αιώνες. Όπως ο Νίτσε που προέβη στην αποδόμηση των ηθικών αξιών με σκοπό την παραγωγή ενός νέου τρόπου ύπαρξης που σέβεται την ποικιλομορφία της ζωής,⁴⁶ έτσι και ο Φουκώ επιχείρησε να ανιχνεύσει τις ιστορικές απαρχές κυρίαρχων εννοιών που στη Δύση συνήθως αντιμετωπίζονται ως αιώνιες και ακλόνητες, όπως η τρέλα, η σεξουαλικότητα και ο άνθρωπος-το υποκείμενο. Κάθε ερμηνεία όμως στην οποία προβαίνει βάσει αυτής της μεθόδου, δεν μπορεί παρά να είναι μερική και ενδεχομενική. Αυτό συμβαίνει διότι κάθε ερμηνευτής είναι αποτέλεσμα σωρείας ερμηνειών- καθεστώτων αλήθειας εντός συγκεκριμένων ιστορικών συγκειμένων. Για αυτόν τον λόγο και μια ερμηνεία δεν μπορεί ποτέ να λάβει οριστικό τέλος, αφού φτάνοντας στα όριά της θέτει σε κίνδυνο την ύπαρξη του ίδιου του ερμηνευτή.⁴⁷

Κεντρική του παραδοχή δηλαδή, φαίνεται να είναι η γνωστή νιτσεϊκή ρήση «δεν υπάρχουν ηθικά γεγονότα παρά μόνο ηθικές ερμηνείες τους».⁴⁸ Αυτή επισφράγισε τον προοπτικισμό που πρότεινε ο Νίτσε ως επιστημονική μέθοδο, δηλαδή την εκκίνηση από το αξίωμα ότι κάθε σκοπιά θέασης είναι μερική και κατακερματισμένη και ενέχει αξιώσεις αλήθειας και κατ' επέκταση ηθικής αξιολόγησης. Από τη στιγμή που «ο Θεός πέθανε», δηλαδή, η φιλοσοφία αρχίζει να εγκαταλείπει τις προσφυγές σε υπερβατικές αλήθειες πέραν του φαινομενικού κόσμου ώστε να θεμελιώσει τις αλήθειες της -όπως στην καρτεσιανή φιλοσοφία που ήδη σκιαγραφήθηκε- κάθε οπτική μπορεί να απεικονίσει μόνο ένα κομμάτι θέασης του κόσμου. Μάλιστα, κρίσιμο κριτήριο της επιστημονικότητας ενός επιστημονικού εγχειρήματος, αποτελεί ο βαθμός στον οποίο γίνεται κατανοητή αυτή η αδυναμία διατύπωσης της απόλυτης

⁴⁵ Michel Foucault, *Η Ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα 2004.

⁴⁶ Keith Ansell-Pearson, «Εισαγωγή» στο: Φρίντριχ Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής*, Πανοπτικόν, Αθήνα 2012, σ. 27.

⁴⁷ Michel Foucault, «Νίτσε, Φρόντ, Μαρξ», του ίδιου, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μτφρ. Δημήτρης Γκινουσάτης, Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ. 27.

⁴⁸ Φρίντριχ Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής*, ό. π., σσ. 27-28.

γνώσης.⁴⁹ Για αυτόν τον λόγο ο Φουκώ εκκινούσε σειρά παραδόσεων του με τη μεθοδολογική προτροπή: «ας υποθέσουμε ότι τα οικουμενικά δεν υπάρχουν».⁵⁰

Με αυτήν την λογική, η μέθοδος που αντλεί ο Φουκώ από τον Νίτσε ονομάζεται γενεαλογία. Πρόκειται, δηλαδή, για την ανάλυση της προέλευσης εννοιών, θεσμών και πρακτικών που στον δυτικό πολιτισμό έχουν εξυψωθεί τόσο ώστε να θεωρούνται αιώνιες αλήθειες. Η γενεαλογία μέσω της ιστορικής έρευνας φανερώνει τις ρήξεις, τις ασυνέχειες και τις ετερογένειες που συνετέλεσαν στην καθιέρωσή τους, αναδεικνύοντας έτσι ότι «λογοθετικές πρακτικές» (discursive practices), δηλαδή εκφορές λόγου που παίζουν κεντρικό ρόλο στις σύγχρονες σχέσεις εξουσίας, αποτέλεσαν γεννήματα τυχαίων πολλές φορές συγκυριών που θα μπορούσαν να μην είχαν εξελιχθεί με αυτόν τον τρόπο και να μην είχαν εγκαθιδρύσει τα συγκεκριμένα καθεστώτα λόγου και τις εξής πρακτικές. Η γενεαλογία αποκαλύπτει πως πίσω από τα πράγματα τα οποία γνωρίζουμε και τα οποία είμαστε «δεν βρίσκεται διόλου η αλήθεια και το είναι», αλλά «το μυστικό ότι αυτά δεν έχουν ουσία και ότι η ουσία τους συγκροτήθηκε βαθμηδόν από ξένα προς αυτήν σχήματα», όπως εξηγεί ο Φουκώ.⁵¹ Έτσι, φανερώνει πώς μία δυνατότητα ύπαρξης εμφανίστηκε και διαμορφώθηκε μέσω του πλέγματος εξουσίας- γνώσης.

Ένα παράδειγμα φουκωικής γενεαλογίας αποτελεί η ανάλυση του φιλοσόφου για την ανθρώπινη σεξουαλικότητα. Στον πρώτο τόμο του έργου του *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, ερευνά τις σεξουαλικές συνήθειες της βικτωριανής εποχής μέσω περιστατικών που τείνουν να αποσιωπώνται από την επίσημη ιστορική αφήγηση ώστε να εξετάσει εάν ευσταθεί η κοινή πεποίθηση περί καταστολής της σεξουαλικότητας από τη νεότερη εξουσία και δικαιολογούνται τα αιτήματα της απελευθέρωσής της που εκφράζονται από τα κινήματα που ακολούθησαν τον Μάη του '68.⁵² Τελικά συμπεραίνει ότι η ίδια η σεξουαλικότητα αποτελεί κατασκευή καθεστώτων λόγου και συγκεκριμένα του πλέγματος εξουσίας-γνώσης, που θα αναλυθεί παρακάτω. Για

⁴⁹ Δέσποινα Μάνδρατζη & Κέλλυ Σχοινά, «Φ. Νίτσε: Το νόημα της ύπαρξης και η αιώνια κατάφαση του ενθάδε», στο: Αριστείδης Μπαλάς & Θεοδωρής Δημητράκος (εισαγ.- επιμ.), *Φιλοσοφία και επιστήμες τον 20ο αιώνα. Τόμος δεύτερος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 2023, σ. 159.

⁵⁰ Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλειος Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σ. 17.

⁵¹ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», στον ίδιο, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, ό. π., σσ. 45, 53.

⁵² Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας 1. Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ράππα, Αθήνα 2003.

αυτόν τον λόγο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η σεξουαλικότητα κατά κύριο λόγο καταστέλλεται από την εξουσία, εφόσον είναι διάχυτοι οι λόγοι αναφορικά με αυτήν, δηλαδή οι πρακτικές που διέπονται από ιδιαίτερα φορτισμένες έννοιες, με σκοπό την παραγωγή γνώσης σχετικά με τη λειτουργία του ανθρώπινου σώματος και την κοινωνική οργάνωση.

Συμπεραίνοντας, στόχος της γενεαλογίας είναι αναμοχλεύοντας την ιστορία να ξεσκεπάσει το προκάλυμμα της καταγωγής, συλλαμβάνοντας τα πράγματα «τη στιγμή της ανάδυσης».⁵³ Επιχειρεί δηλαδή, να φανερώσει ότι πολλές βεβαιότητες της νεωτερικής αντίληψης του κόσμου, αντίθετα με ό,τι αυτή προσπαθεί να μας πείσει, δεν συνιστούν πάγιες ουσίες, αλλά αποτελέσματα ετερόκλητων παραγόντων και μεταβολών που έλαβαν χώρα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες.⁵⁴ Αυτό το εγχείρημα αντίκειται στην μελέτη της ιστορίας από τη σκοπιά μιας «μονότονης τελεολογίας»⁵⁵ και επιχειρεί να συλλάβει την ποικιλία των μοναδικών συμβάντων που συνετέλεσαν στην εμφάνιση των υπό εξέταση αντικειμένων. Για αυτόν τον λόγο γίνεται λόγος για την προέλευσή τους, δηλαδή την ενδεχομενική ερμηνεία των γεγονότων που τα διαμόρφωσαν και όχι την καταγωγή τους, η οποία θα σήμαινε την αναδρομή στις αδιαπραγμάτευτες αιτίες που τα καθόρισαν. Η γενεαλογία εντέλει αποσκοπεί στην αποσάθρωση της ουσιοκρατίας και στην υπεράσπιση της δυνατότητας της κοινωνικής αλλαγής, αφού πολλά καθεστώτα λόγου που τείνουμε να θεωρούμε ακλόνητα και τους υποσχόμαστε πίστη, όπως ο θεσμός της φυλακής ή η πρωτοκαθεδρία του υποκειμένου στη φιλοσοφία, αποτελούν γεννήματα ενός συγκεκριμένου πολιτισμού που θα μπορούσε να έχει διαμορφωθεί διαφορετικά.

Πιστός στις νιτσεικές αρχές, ο Φουκώ έβλεπε πως συχνά οι φιλόσοφοι παρουσίαζαν τις έννοιες με τις οποίες ασχολούνταν ως υπερϊστορικές και αμετάβλητες παραβλέποντας τα συμβάντα που συνετέλεσαν στη διαμόρφωσή τους.⁵⁶ Με αυτόν τον τρόπο, αντιπαρέβαλαν το αιώνιο και άναρχο «Είναι» έναντι του γίνεσθαι, της διαρκούς ροής γεγονότων, της «αιώνιας επιστροφής της διαφοράς» για τον Ντελέζ,⁵⁷ η οποία για τη νιτσεική φιλοσοφία συνιστά το κύριο χαρακτηριστικό της ζωής και της

⁵³ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», *ό. π.*, σ. 49.

⁵⁴ Στο ίδιο.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 39.

⁵⁶ Δέσποινα Μάνδρατζη & Κέλλυ Σχοινά, «Φ. Νίτσε...», *ό. π.*, σ. 158.

⁵⁷ Gilles Deleuze, *Διαφορά και επανάληψη*, μτφρ. Κωνσταντίνος Β. Μπουντάς, Εκκρεμές, Αθήνα 2019.

γλώσσας μέσω της οποίας την αντιλαμβανόμαστε.⁵⁸ Ο Φουκώ, επομένως, έβλεπε την ιστορία ως αντίδοτο για την ουσιοκρατική τελεολογική σκέψη, δηλαδή την πεποίθηση ότι υπάρχουν υπερϊστορικές ουσίες που καθορίζουν με σαφείς σχέσεις αιτίου-αιτιατού τα ιστορικά γεγονότα αποσκοπώντας σε κάποιον τελικό στόχο, αφού όπως έγραφε χαρακτηριστικά: «ο γενεαλόγος χρειάζεται την ιστορία για να ξορκίσει τη χίμαιρα της καταγωγής».⁵⁹ Αυτό σημαίνει ότι μελετώντας την ιστορία, ανακαλύπτει κανείς ότι η γένεση πολλών θεσμών που έχουν παγιωθεί στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες ήταν αποτέλεσμα σύνθετων μεταβολών και επομένως δεν μπορεί να τους αποδοθεί μία οριστική καταγωγή, δηλαδή μία σειρά αιτιών που μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Κάθε ιστορική αναζήτηση, εν κατακλείδι, αποκαλύπτει την ετερογένεια εντός πραγμάτων που φάνταζαν ομοιόμορφα και ακλόνητα.⁶⁰ Αυτή η ποικιλομορφία συμπυκνώνεται στην νιτσεικού τύπου επιστροφή της διαφοράς.

Όπως για τον Ντελέζ η νιτσεική αιώνια επιστροφή συνιστά την επανάληψη του γίνεσθαι που επισημαίνει την ποικιλομορφία της ζωής, έτσι και στον Φουκώ η γενεαλογική προσέγγιση των εννοιών αποτελεί την κατάφαση ετερογενών παραγόντων που κρύβονται πίσω από καθιερωμένους θεσμούς και πρακτικές αναδεικνύοντας ότι «δεν είναι σύμμορφοι με τον εαυτό τους».⁶¹ Με αυτόν τον τρόπο η ιστορία αποκαλύπτεται ως «ενορχηστρωμένο καρναβάλι»,⁶² αφού αποτελείται από σύνθετα συμβάντα που φέρουν τις μάσκες των αιώνιων ουσιών και για αυτό η γενεαλογία αντί για «θεογονία», όπως στην περίπτωση της καταγωγής,⁶³ αποδεικνύεται «το ίδιο το σώμα του γίνεσθαι».⁶⁴

Στόχος της κριτικής στην οποία προβαίνει η γενεαλογία, φαίνεται τελικά να είναι το νιτσεικό όραμα της έλευσης του υπεράνθρωπου, δηλαδή η πυροδότηση της ανθρώπινης δημιουργικότητας, την οποία αναστέλλουν έννοιες που στο δυτικό φαντασιακό έχουν τεθεί υπερβολικά ψηλά. Για αυτόν τον λόγο, ο Νίτσε επιτέθηκε στην χριστιανική κουλτούρα και την πρωτοκαθεδρία της γνώσης και της ηθικής που

⁵⁸ Todd May, *Εισαγωγή στον Ζιλ Ντελέζ*, μτφρ. Ισιδώρα Στανιμεράκη, oposito, Αθήνα 2021.

⁵⁹ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», *ό. π.*, σ. 49.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 55.

⁶¹ Στο ίδιο.

⁶² Στο ίδιο, σ. 86.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 46.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 50.

πηγάξει από αυτήν,⁶⁵ βάσει της οποίας, όπως διέγνωσε, κρίνουμε τη ζωή ενώ θα έπρεπε να κάνουμε το αντίθετο, δηλαδή να αποτιμούμε την ηθική και τη γνώση με γνώμονα τη ζωή.⁶⁶ Ομοίως και ο Φουκώ επεσήμανε τη σημασία του στοχασμού επί του παρ-όντος, δηλαδή αυτού που έχει καταφτάσει στη ζωή μας μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές ενδεχομενικότητες⁶⁷ και την ενίσχυση του οράματος εναλλακτικών κόσμων με λιγότερη κυριαρχία. Αυτή η σκέψη φαίνεται να υπονοείται στο τέλος του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, όπου παρατηρεί ότι ίσως σε έναν άλλο πολιτισμό να έκανε εντύπωση η έμμονη ενασχόληση με τη σεξουαλικότητα του δικού μας πολιτισμού.⁶⁸

Κεντρική παραδοχή του εγχειρήματός του συνετέλεσε ότι σε κάθε ιστορική περίοδο διαδραματίζουν ουσιαστικό ρόλο ορισμένοι λόγοι (discourses). Πρόκειται για σύνολα αρθρωμένων εκφορών με κανονιστική ισχύ, δηλαδή σύνθετα πλέγματα εννοιών και θεσμών που μεταχειρίζονται μηχανισμούς (dispositifs) ρύθμισης της κοινωνικής οργάνωσης. Για παράδειγμα, μία τέτοια ισχυρά φορτισμένη έννοια που παρουσιάζεται ως αιώνια αντίπαλος της λογικής και για αυτόν τον λόγο διώκεται, είναι η τρέλα. Όπως όμως αποκαλύπτει η αρχαιολογική έρευνα, πρόκειται για μία εννοιολογική κατασκευή της νεωτερικότητας που επισφράγησε την ιεράρχηση ανθρώπινων ζώων σε έλλογες και επομένως άξιες ελευθερίας και σε άφρονες και εξαιτίας αυτού άξιες θεραπείας και εγκλεισμού.⁶⁹ Η ανάδειξη των ιστορικών μεταβολών που την διαμόρφωσαν ως πρόβλημα επομένως, κρίθηκε σημαντική για την αμφισβήτηση του θεσμού των ψυχιατρικών ιδρυμάτων και των επιστημών που επέτειναν τη διάκριση φυσιολογικού- ανώμαλου.

B) Η μικροφυσική της εξουσίας, η βιοπολιτική και το υποκείμενο

i) Μια νέα πρόσληψη της εξουσίας

Βασική παράμετρος της μεθοδολογίας του φιλοσόφου για αυτόν τον λόγο αποτέλεσε η αναλυτική της εξουσίας. Σύμφωνα με αυτήν κρίθηκε απλουστευτική και παραπλανητική η λεγόμενη «υπόθεση της καταστολής», την οποία προέκριναν

⁶⁵ Φρίντριχ Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής*, ό. π.

⁶⁶ Δέσποινα Μάνδρατζη & Κέλλυ Σχοινά, «Φ. Νίτσε...», ό. π., σ. 166.

⁶⁷ Θανάσης Λάγιος, «Ήταν ο Φουκώ απατεώνας;», *Marginalia*, τχ. 09, 18/07/2019, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://marginalia.gr/arthro/itan-o-foyko-apateonas/>.

⁶⁸ Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. I. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σσ. 184- 186.

⁶⁹ Michel Foucault, *Η Ιστορία της τρέλας*, ό. π.

προγενέστερες πολιτικές θεωρίες. Σύμφωνα με αυτές, κάθε κοινωνία διέπεται από μία κεντροθετημένη δομή, την εξουσία, η οποία ανήκει σε συγκεκριμένους φορείς που την ασκούν, είτε πρόκειται για την κυβέρνηση στην οποία ο λαός έχει εναποθέσει την προστασία του,⁷⁰ είτε για την αστική τάξη που κατέχει τα μέσα παραγωγής.⁷¹ Τέτοιες θεωρίες, για τον Φουκώ, εκφράζουν τη νομική-δικαιική θεώρηση της εξουσίας, δηλαδή την αντίληψη ότι οι κοινωνίες ρυθμίζονται από γραπτούς και άγραφους νόμους βάσει ενός νοερού κοινωνικού συμβολαίου με σταθερές αιτίες και προβλέψιμα αποτελέσματα, το οποίο εξουσιοδοτεί σε ορισμένους φορείς την άσκηση εξουσίας και σε άλλους την υπακοή σε αυτήν.

Σε αυτό το πλαίσιο, εφόσον η εξουσία κατέχεται από έναν συγκεκριμένο φορέα, τα άτομα που δεν την ασκούν αισθάνονται αδικημένα και καταπιεσμένα από αυτήν. Το υποκείμενο δηλαδή, όσον αφορά τη σχέση εξουσίας εκφράζει εκείνον τον πόλο ο οποίος ήταν ελεύθερος και αυτόνομος προ της διαμόρφωσής της και υφίσταται την δυσμενή ισχύ της από την οποία επιθυμεί να απελευθερωθεί. Ταυτόχρονα η εξουσία σε σχέση με αυτό, συνιστά τον δυνάστη που καταστέλλει τις απεριόριστες δυνατότητές του.⁷²

Ο Φουκώ αντιτείνει ότι τέτοιου είδους σκιαγραφήσεις της εξουσίας παραβλέπουν μία πολύ σημαντική της διάσταση: την παραγωγική. Για εκείνον δηλαδή, η εξουσία δεν έχει ως κύριο ρόλο την καταπίεση, την απαγόρευση και την καταστολή, αρνητικές δηλαδή λειτουργίες, αλλά την σύνθετα μελετημένη κατανομή δυνάμεων στο κοινωνικό πεδίο μέσω των οποίων παράγονται γνώσεις ή ακριβέστερα «καθεστώτα αλήθειας».⁷³ Αντιστρέφοντας την εμβληματική φράση του Διαφωτισμού, που ήδη αναφέρθηκε, «η γνώση είναι δύναμη», ο φιλόσοφος διαπιστώνει ότι η εξουσία οργανώνει τα άτομα σε θέσεις αποδίδοντάς τους αρμοδιότητες με σκοπό την αποτελεσματική λειτουργία θεσμών με αξιώσεις παραγωγής γνώσεων, δηλαδή

⁷⁰ George H., Sabine, «Φιλελευθερισμός: φιλοσοφικός ριζοσπαστισμός», στου ίδιου: *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, μτφρ. Κρίσπη Μάνθου, Ατλαντίς, Αθήνα 1980, σσ. 723-753.

⁷¹ Καρλ Μαρξ & Φρίντριχ Ένγκελς, «Αστοί και προλετάριοι», *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, μτφρ. Γιώργος Ίκαρος Μπαμπασάκης, Το Βήμα, Αθήνα 2018, σσ. 13-46.

⁷² Γιώργος Φουρτούνης, «Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ, Μπάτλερ», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 106, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2009, σ. 2.

⁷³ Γεράσιμος Κακολύρης, «Michel Foucault...», *ό. π.*, σ. 219.

σύνθετα κατανεμημένων σχέσεων εξουσίας σε χώρους με ιδιαίτερους κανόνες και νόρμες όπως τα σχολεία, τα νοσοκομεία και οι φυλακές.⁷⁴

Μέσω τέτοιων θεσμών λειτουργεί ο πολιτισμός μας, ενώ θα μπορούσε να έχει μεταχειριστεί διαφορετικά μέσα. Βάσει αυτής της μικροφυσικής της εξουσίας, όπως την ονομάζει, η εξουσία δεν έχει έναν σταθερό τόπο, μία μοναδική πηγή και κορυφή όπως ο βασιλιάς, το κράτος ή η αστική τάξη σε άλλες θεωρήσεις, αλλά συνιστά ένα περίπλοκο πλέγμα φορέων που μπορούν να την ασκούν την μία στιγμή από κάποια θέση και την άλλη στιγμή να υφίστανται την ισχύ της από κάποια άλλη θέση.⁷⁵ Έτσι, είναι ακριβέστερο να κάνει λόγο κανείς για «εξουσίες» ή «σχέσεις εξουσίας», εφόσον η εξουσία έρχεται από τα κάτω και η κορυφή της, π.χ. η κυβέρνηση, δεν είναι η μήτρα της.⁷⁶ Σε κάθε περίπτωση εξουσιάζοντες και εξουσιαζόμενοι υπόκεινται σε αυτήν διότι αποτελούν αποτελέσματά της.⁷⁷

Όπως παρατηρεί στις ύστερες παραδόσεις του ο Φουκώ, ο φιλελευθερισμός διαρκώς κατασκευάζει ελευθερία ώστε να επιτελέσει τις λειτουργίες του.⁷⁸ Αυτό σημαίνει ότι αντί να δίνει μεγάλη ισχύ στην κορυφή της εξουσίας, σε έναν μονάρχη για παράδειγμα, μεταθέτει την ευθύνη της αναπαραγωγής των σκοπών του συστήματος γνώσης-εξουσίας σε όλους τους πολίτες του. Εκείνοι πεπεισμένοι για την αξία του έργου τους -παραδείγματος χάριν ως δασκάλων- συνήθως το διεκπεραιώνουν χωρίς να το αμφισβητούν ριζικά. Με αυτόν τον τρόπο «η εξουσία διεισδύει γλυκά και διαρκώς στο κοινωνικό σώμα»⁷⁹ και ο φιλελευθερισμός καταφέρνει να εξουσιάζει χωρίς να γίνεται «πολιτικώς δαπανηρός»,⁸⁰ δηλαδή χωρίς να δρα προπαντός αυταρχικά, στερώντας ελευθερίες από την πλειοψηφία του λαού με κίνδυνο να πυροδοτηθούν εξεγέρσεις.⁸¹ Αντίθετα, διατρανώνει τις ελευθερίες κάθε πολίτη ώστε να επιτελεί τους ρόλους που του ανατίθενται, αναπαράγοντας κυρίαρχες

⁷⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 258.

⁷⁵ Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. I, ό. π.*, σσ. 108- 114.

⁷⁶ Στο ίδιο, *ό. π.*, σ. 111.

⁷⁷ Saul Newman, «Ο Φουκώ και η γενεαλογία της εξουσίας», στον ίδιο, *Από τον Μπακούνιν στον Λακάν. Ο αντιεξουσιασμός και η εξάρθρωση της εξουσίας*, μτφρ. Αντώνης Αγγελής, κέλευθος, Αθήνα 2009, σ. 199.

⁷⁸ Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής...*, *ό. π.*, σ. 77.

⁷⁹ Φεντερίκ Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Άννα Κλαμπατσέα, Νήσος, Αθήνα 2007, σ. 93.

⁸⁰ Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής...*, *ό. π.*, σ. 171.

⁸¹ Μισέλ Φουκώ, «Το μάτι της εξουσίας», στον ίδιο: *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Βάνιας/ Περάσματα, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 131.

σχέσεις εξουσίας, χωρίς ανάγκη διαρκούς παρέμβασης από την κεντρική. Στόχος είναι, δηλαδή, να επιτυγχάνεται τόσο εύκολα η διακυβέρνηση, σαν να στόχευε σε ένα μόνο άτομο.⁸²

Σε αυτό το πλαίσιο, οι μηχανισμοί καταστολής που χρησιμοποιεί, για παράδειγμα απέναντι στη σεξουαλικότητα, αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο η εξουσία επιχειρεί να παραπλανήσει ότι ένα αποτέλεσμα της, δηλαδή το σεξουαλικό υποκείμενο, αποτελεί φυσικό αντικείμενο που υπάρχει αιώνια. Κύριος μηχανισμός της νεωτερικής εξουσίας δηλαδή, είναι να μας πείθει ότι ιδέες, θεσμοί και πρακτικές που η ίδια παράγει είναι φυσικά και αυτονόητα σχήματα. Για αυτό, εάν νιώθουμε καταπιεσμένοι, μπορούμε να ελπίζουμε στην μεσσιανική ανατροπή της με την κατάλυση κάθε εξουσίας, όπως πιστεύουν οι θεωρίες που βασίζονται στην υπόθεση της καταστολής.⁸³ Με αυτόν τον τρόπο οι κύριοι μηχανισμοί της εξουσίας που αφορούν άμεσα τη ζωή κάθε υποκειμένου, «ξεγλιστρούν» και αναπαράγονται, διότι κύριοι «αντίπαλοι» της ελευθερίας μας θεωρούνται απόλυτα μορφώματα όπως το Κράτος που δυνητικά μπορούν να καταλυθούν.

Βασικό εργαλείο στην ανάλυσή των κοινωνικών θεσμών και μηχανισμών επομένως είναι το πλέγμα γνώσης-εξουσίας που παράγει καθεστώς αλήθειας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Βάσει αυτού η κοινωνική διάρθρωση κατανέμει δυνάμεις και οργανώνει δράσεις που διαμορφώνουν κεντρικές έννοιες- λόγους και θεσμούς μέσω των οποίων λειτουργεί ένα κοινωνικό σύνολο. Όπως έχει γραφτεί χαρακτηριστικά «η αλήθεια είναι το όπλο στο πεδίο της εξουσίας».⁸⁴ Για αυτό ο Φουκώ επισημαίνει ότι όλα όσα θεωρούμε δεδομένα σε μια ιστορική περίοδο είναι λογοθετικοί μηχανισμοί, δηλαδή παράγωγα λόγων που έχουν ιστορικότητα.

Θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς ότι το καθεστώς αλήθειας στο οποίο αναφέρεται ο Φουκώ ταυτίζεται με τον μαρξιστικό όρο «ιδεολογία», ο οποίος αναφέρεται στην αναπαραγωγή των ιεραρχιών μιας κοινωνίας μέσω σύνθετων μηχανισμών που διέπουν κάθε κοινωνικό ρόλο εντός της. Ο Φουκώ όμως δεν τον χρησιμοποιεί διότι αυτός θα υπονοούσε την ύπαρξη μιας προλογοθετικής πραγματικότητας όπου κείτονται οι αλήθειες που αποκρύπτονται από την εξουσία που κατέχει μία συγκεκριμένη τάξη. Εάν τον δεχόταν δηλαδή, θα υπέκυπτε στην ουσιοκρατική

⁸² Μισέλ Φουκώ, «Το μάτι της εξουσίας», ό. π., σ. 126.

⁸³ Saul Newman, «Ο Φουκώ και η γενεαλογία της εξουσίας», ό. π., σ. 206.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 197.

υπόθεση της καταστολής αφού θα δεχόταν την προϋπαρξη του ελεύθερου υποκειμένου το οποίο καταπιέζει η εξουσία αποσιωπώντας του την αληθινή φύση της πραγματικότητας. Αντίθετα, όπως θα δούμε, τα υποκείμενα στη θεώρηση του Φουκώ εξαρτώνται από την ιστορικότητα των σχέσεων εξουσίας εντός των οποίων υπάρχουν. Αποτελούν δηλαδή κατασκευές τους που δεν μπορούν να νοηθούν ξέχωρα από αυτές. Παράλληλα δεν συνιστούν παθητικούς δέκτες των αποτελεσμάτων μιας εξουσίας αλλά ενεργούς φορείς της, που την ασκούν υπαγόμενα στα καθεστώτα αλήθειας της και συμμετέχοντας στις δράσεις της από ορισμένες θέσεις αλλά και συχνά αντιστεκόμενα από άλλες.

Όπως γίνεται φανερό, σε αυτήν την εξουσιαστική δομή κεντρικός είναι ο ρόλος των επιστημών και συγκεκριμένα αυτών «του ανθρώπου». Πρόκειται για επιστήμες που έχουν κριθεί ιδιαίτερα σημαντικές στη νεωτερικότητα για τη διευθέτηση των ανθρώπινων χαρακτηριστικών και συμπεριφορών, όπως η ψυχιατρική, η εγκληματολογία, η φυσιολογία, η ιστορία και άλλες. Βάσει αυτών μελετάται η ανθρώπινη δράση και αποτιμάται ως κανονική ή μη, τροποποιώντας με αυτόν τον τρόπο το προνεωτερικό δίπολο νόμιμου- παράνομου βάσει του οποίου αποτιμούσαν την αξία της ζωής κάθε ατόμου οι αξιωματούχοι του μονάρχη.⁸⁵ Μέσω της επιστημονικής εξέτασης, δηλαδή, κρίνεται εάν η συμπεριφορά κάποιου συμβαδίζει με την αποδεκτή ηθική. Εάν εντοπιστεί απόκλιση από αυτήν, δεν αρκείται να τιμωρηθεί ο δράστης της, αλλά χρειάζεται να σωφρονιστεί, δηλαδή να πειστεί για το εσφαλμένο των πράξεων του και να συμμορφωθεί στις απαιτήσεις των κοινωνικών του ρόλων στο εξής.

Εξαιτίας αυτής της έμφασης στον άνθρωπο ως φορέα δράσεων από τις επιστήμες της νεωτερικότητας, ξεκίνησε να αποδίδεται ατομική ευθύνη για οποιαδήποτε συμπεριφορά κρινόταν μη κανονική. Για τον Νίτσε, με αυτόν τον τρόπο προστέθηκε στις πράξεις ένας φορέας ο οποίος θα μπορούσε να τιμωρηθεί όποτε οι συμπεριφορά του κρινόταν αντίθετη στην κοινή λογική.⁸⁶ Προτού φτάσει όμως σε αυτό το σημείο, της καταστολής, η οποία για τον Φουκώ δεν αποτελεί την κύρια μορφή της νεωτερικής εξουσίας, θα έπρεπε να έχει πειστεί για την ορθολογικότητα των κοινωνικών μηχανισμών στους οποίους συμμετέχει. Χρειαζόταν δηλαδή η κατασκευή του ως πειθαρχικού υποκειμένου, το οποίο διαθέτει το σώμα του με συγκεκριμένους

⁸⁵ Θανάσης Λάγιος, *Stirner, Nietzsche, Foucault...*, ό. π., σ. 323.

⁸⁶ Φρίντριχ Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής*, ό. π., σ. 70.

τρόπους, συναινώντας σε αυτούς. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να ερμηνευτεί και η φουκωική περιγραφή του εγχειρήματος της γενεαλογίας ως κατάδειξη της «ιστορίας καθώς συντρίβει το σώμα».⁸⁷

Ο Φουκώ προβαίνει στην αναλυτική περιγραφή των βασικών μηχανισμών της νεωτερικής εξουσίας με την ανάλυση του πειθαρχικού υποκειμένου στο *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Εκεί εντοπίζει τρεις κύριες λειτουργίες της εξουσίας μετά την επικράτηση του καπιταλισμού: την ιεραρχική επιτήρηση, την κανονιστική κύρωση, και την συνδυαστική εξέταση.⁸⁸ Η πρώτη αφορά την λεπτομερή οργάνωση σημαντικών χώρων των καπιταλιστικών κοινωνιών, όπως τα εργοστάσια, τα σχολεία, τα νοσοκομεία και οι φυλακές, με διαρκή επίβλεψη της σωστής λειτουργίας τους.⁸⁹ Αυτοί οι χώροι μοιράζονται τον σχεδιασμό και προγραμματισμό των θέσεων τις οποίες οφείλουν να καταλάβουν τα υποκείμενα και των ρόλων που οφείλουν να επιτελέσουν για καθορισμένα χρονικά διαστήματα ώστε να ολοκληρωθούν τα έργα που αναλαμβάνουν.⁹⁰

Αυτούς τους ρόλους τους επιτελούν τα υποκείμενα βάσει της δυνατότητας να επιτηρούνται εκείνη τη στιγμή από τον εξουσιαστικό μηχανισμό που θα αξιολογήσει τελικά την ικανότητά τους να εκπληρώνουν τα καθήκοντα που έχουν αναλάβει σαν το Πανοπτικόν του Μπένθαμ, τη φυλακή όπου οι κρατούμενοι πειθαρχούσαν επειδή ήταν πιθανό να τους δει ο φύλακας τη στιγμή που παράβαιναν κάποιον κανόνα και να τους τιμωρήσει.⁹¹ Για αυτόν τον λόγο, ο Φουκώ έκρινε ότι ο Μπένθαμ ενώ νόμιζε ότι σκιαγράφησε μια ουτοπική κοινωνία, στην πραγματικότητα περιέγραφε μηχανισμούς και στρατηγικές που λειτουργούν και στη σημερινή.⁹² Στον φιλελευθερισμό, όπως ήδη αναλύθηκε, οι σχέσεις εξουσίας επιτελούνται πρόθυμα από τα υποκείμενα σαν αυτά να μην κυβερνώνται εφόσον στηρίζονται στο ότι αυτά είναι ελεύθερα να δράσουν όπως επιθυμούν.

⁸⁷ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», *ό. π.*, σ. 57.

⁸⁸ Barry Smart, «Michel Foucault: Υποκείμενα εξουσίας αντικείμενα γνώσης», στο: Πετμεζίδου, Μαρία(επιμ.) *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία. Τόμος II*, μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σσ. 184-186.

⁸⁹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία...*, *ό. π.*, σσ. 229, 266.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 188.

⁹¹ Μισέλ Φουκώ, «Το μάτι της εξουσίας», *ό. π.*, σσ.118-120.

⁹² Στο ίδιο, σσ. 146- 147.

Η δεύτερη αφορά το δίπολο που ήδη υπονοήθηκε ανάμεσα σε κανονικό και παθολογικό, αν θέλουμε να αναφερθούμε στον δάσκαλο του Φουκώ Canguilhem.⁹³ Σύμφωνα με αυτό το δίπολο, κάθε υποκείμενο αποτελείται από ορισμένα χαρακτηριστικά που αξιολογούνται βάσει ενός μέσου όρου διαμορφωμένου από τις επιστήμες του ανθρώπου όπως η ιατρική και η ψυχολογία. Μέσω τέτοιων κριτηρίων προβλέπεται η συμπεριφορά του και εξάγονται κανόνες τους οποίους οφείλει να ακολουθεί. Εάν τους παρακάμψει, χρειάζεται να σωφρονιστεί και να επαναφερθεί στην τάξη.⁹⁴ Για αυτό και οι φυλακές στη νεωτερικότητα θεωρούνται απαραίτητες ως χώροι ηθικής διαπαιδαγώγησης των κρατουμένων που παραφέρθηκαν και θεωρείται πιο «ανθρωπιστική» η μεταχείρισή τους σε σύγκριση με την προνεωτερική καταδίκη τους σε βασανιστήρια και εκτέλεση όταν παρανομούσαν, δηλαδή απειλούσαν την εξουσία του βασιλιά, όπως ο Damians, του οποίου την ποινή περιγράφει γλαφυρά ο Φουκώ στις πρώτες γραμμές του *Επιτήρηση και τιμωρία*.⁹⁵

Όπως όμως υπενθυμίζει ο Φουκώ, «κάθε θεραπεία ενέχει τη δική της μορφή εξουσίας».⁹⁶ Δεν πρέπει δηλαδή να ξεχνάμε πως και η πιο «ανθρωπιστική» μεταχείριση του εγκληματία που έχει κυριαρχήσει από τον Διαφωτισμό και έπειτα, υπόκειται στο σχήμα γνώσης-εξουσίας και στο δίπολο κανονικό-μη κανονικό που αναλύθηκε. Με βάση αυτό το καθεστώς αλήθειας κρίνεται διαρκώς κάθε σώμα στη νεωτερικότητα και εγκαλείται να πειθαρχήσει εάν θεωρηθεί ατελής ή ανυπάκουο. Για αυτό και ο φιλόσοφος χρησιμοποιώντας το γνωστικό σχήμα «σώμα-σήμα», δηλαδή τη συσχέτιση του σώματος με τον τάφο της ψυχής στους πρωτοχριστιανικούς αιώνες, έκανε λόγο για τα ανεξίτηλα σημάδια με τα οποία επισφραγίζονται τα νεωτερικά σώματα χωρίς συχνά να το παρατηρούμε. Αντιστρέφοντας τελικά το αντίστοιχο ρητό έγραψε ότι πλέον «η ψυχή είναι φυλακή του σώματος».⁹⁷

Αυτή η παρατήρηση συνδέεται πάλι με τις νιτσεικές καταβολές του φιλοσόφου και συγκεκριμένα με την ιδέα ότι με τον χριστιανισμό κυριάρχησε η πίστη στην αθάνατη ψυχή η οποία είναι εγκλωβισμένη στο πεπερασμένο σώμα. Σε αυτήν την ιδέα στηρίζεται η πεποίθηση της καρτεσιανής ταυτότητας ως *res cogitans*, που έχει

⁹³ Georges Canguilhem, *Το κανονικό και το παθολογικό*, μτφρ. Γιώργος Φουρτούνης, Νήσος, Αθήνα 2007.

⁹⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία...*, ό. π., σ. 237.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 11.

⁹⁶ Garry Gutting, *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Νίκος Ταγκούλης, Το Βήμα/Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 107.

⁹⁷ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό. π., σ. 39.

προτεραιότητα επί των σωματικών χαρακτηριστικών και κινήσεων. Η φουκωική ανάλυση του υποκειμένου μέσω της γενεαλογίας διαφορετικών μορφών του (του σεξουαλικού, πειθαρχικού και άλλων ειδών υποκειμένου) επιχειρεί να καταλύσει αυτήν ακριβώς την ταυτότητα, αναδεικνύοντας εντός της την πολλαπλότητα, φανερώνοντας δηλαδή ότι «δεν κατοικείται από μία αθάνατη ψυχή, αλλά από ένα πλήθος θνητών ψυχών»,⁹⁸ εφόσον προήλθε από την ιστορικότητα ορισμένων συγκυριών και όχι από μία υπερβατική μήτρα.

Υπό αυτό το πρίσμα, στη νεωτερικότητα κυριάρχησε το πρότυπο του λευκού αρτιμελούς υγιούς άνδρα, το οποίο προωθήθηκε βάσει της χριστιανικής «ψυχής» που για τον Νίτσε περιορίζει τις λειτουργίες του σώματος.⁹⁹ Αυτήν τη διαπίστωση υποστηρίζουν όχι μόνο οι αρνητικές δράσεις της εξουσίας, όπως οι ρατσιστικές διώξεις των ατόμων που δεν υπάγονται σε αυτές τις κατηγορίες, αλλά και οι θετικές μετρήσεις της ιατρικής και της ψυχιατρικής μέσω των οποίων έχουν κατασκευαστεί οι μέσοι όροι των χαρακτηριστικών των σωμάτων. Παραδείγματα αυτών είναι η μέση αρτηριακή πίεση και «ο σωστός» τρόπος βάδισης: χαρακτηριστικά που κατακερματίζουν την ανθρώπινη εμπειρία, για να την ελέγξουν με «ορθολογικό» τρόπο. Αυτές οι μετρήσεις εκφράζουν την αδηφαγία για γνώση και κυριαρχία μέσω αυτής, που κατέχει τον άνθρωπο μετά τον Διαφωτισμό και παρότι συνιστούν θετικά αποτελέσματα του πλέγματος «εξουσίας-γνώσης», έχουν διαμορφώσει ιεραρχίες που εξοβελίζουν ορισμένα άτομα από το πεδίο του ανθρώπινου. Για αυτό και θα είχε ενδιαφέρον για τον Φουκώ μια «βίο-ιστορία» του ανθρώπινου σώματος, δηλαδή μια ανάλυση της ιστορίας του σώματος βάσει των βιολογικών χαρακτηριστικών που του αποδόθηκαν με τη γέννηση των επιστημών του ανθρώπου όπως η βιολογία και η σεξολογία.¹⁰⁰

Την μοίρα κάθε πειθαρχικού υποκειμένου αποφασίζει τελικά η συνδυαστική εξέταση κατά την οποία πραγματοποιείται ο έλεγχος των ατόμων βάσει της επάρκειάς τους στην επιτέλεση του ρόλου τους ώστε να διαπιστωθεί εάν εντάσσονται στο πλαίσιο του κανονικού. Με αυτό το κριτήριο, επομένως, συντελείται η διάκριση ανάμεσα σε ζωή άξια και ανάξια να βιωθεί.¹⁰¹ Η δεύτερη μπορεί να υποστεί σκληρές

⁹⁸ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», *ό. π.*, σ. 86.

⁹⁹ Keith Ansell-Pearson, «Εισαγωγή», *ό. π.*, σ. 19.

¹⁰⁰ Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. I.*, *ό. π.*, σ. 166.

¹⁰¹ Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 313.

κατασταλτικές ποινές επειδή κρίνεται επικίνδυνη για την «ομαλή» λειτουργία του κράτους και επιζήμια για τη ζωή των υπόλοιπων πολιτών.¹⁰² Όπως όμως επιμένει ο Φουκώ, αυτές οι ακρότητες δεν αποτελούν την κύρια μορφή της νεωτερικής εξουσίας αφού έχουν πολύ μικρότερη εφαρμογή σε σχέση με τις θετικές-παραγωγικές λειτουργίες της, τις οποίες η πλειοψηφία των πολιτών δέχεται ως νόμιμες μορφές διακυβέρνησης.¹⁰³ Μορφές κυριαρχίας των πειθαρχικών εξουσιών της προνεωτερικής εποχής έχουν διατηρηθεί δηλαδή, αλλά έχει διαφοροποιηθεί η συχνότητα αξιοποίησής τους και η σημασία τους για την αποτελεσματική επιτέλεση των λειτουργιών της εξουσίας.¹⁰⁴ Ο Φουκώ όμως επιμένει στην ανάδειξη των πιο αθέατων, φυσικοποιημένων μορφών της εξουσίας στις οποίες συναινούμε καθημερινά εφόσον αποτελούμε αποτελέσματά τους.

ii) Η βιοπολιτική ως περιχάρκωση του πεδίου του υποκειμένου

Την παραγωγική διάσταση της σύγχρονης εξουσίας που μας πλάθει ως υποκείμενα, επισημαίνουν δύο έννοιες που εισάγει ο Φουκώ: η βιοεξουσία και η βιοπολιτική. Αυτές αναφέρονται στην παρατήρησή του ότι, σε αντίθεση με το κύριο έργο της εξουσίας στα μοναρχικά καθεστώτα που προηγήθηκαν της παγκόσμιας επικράτησης του καπιταλισμού, η σύγχρονη εξουσία αντί να αποφασίζει αν θα φονεύσει έναν υπήκοό της ή θα του επιτρέψει να ζει, βάσει της υπακοής ή της ανυπακοής του στους νόμους του βασιλιά, «δίνει ζωή ή την πετά στον θάνατο».¹⁰⁵ Αυτό σημαίνει ότι έχει ως επίκεντρο τη ρύθμιση της ζωής, την οποία «περιζώνει απ' άκρη σ' άκρη»¹⁰⁶ βάσει του διπόλου «κανονική-μη κανονική συμπεριφορά», όπως ήδη αναφέρθηκε. Έτσι, η βιοπολιτική αναφέρεται στην «ανατομοπολιτική του ανθρωπίνου σώματος», δηλαδή την έμφαση στην ανάπτυξη των λειτουργιών του βάσει ανατομικών χαρακτηριστικών του.¹⁰⁷

Η σύγχρονη εξουσία, επομένως, αντί να έχει μία κορυφή που επιμερίζεται στον λαό ανά αξίωμα, όπως η προνεωτερική, αποτελείται από πολλές εστίες ούσα διάχυτη σε κάθε πτυχή της ζωής μας. Για αυτό και ο Φουκώ καλούσε «να κόψουμε το κεφάλι

¹⁰² Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό. π., σ. 315.

¹⁰³ Γιώργος Φουρτούνης, «Η απορία του υποκειμένου...», ό. π., σ. 2.

¹⁰⁴ Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό. π., σ. 297.

¹⁰⁵ Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. I...*, ό. π., σ. 161.

¹⁰⁶ Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. I.*, ό. π. σσ. 170-171.

¹⁰⁷ Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. I...*, ό. π., σ. 162.

του βασιλιά κατά τη μελέτη του εξουσιαστικού φαινομένου»,¹⁰⁸ ώστε να δούμε καθαρά το ζήτημα της εξουσίας που αποφεύγουν οι θεωρίες που βασίζονται στην υπόθεση της καταστολής, τοποθετώντας το σε μια μυθική διάσταση εκτός της ζωής των «εξουσιαζόμενων».¹⁰⁹

Μελετώντας κανείς την εξουσία από αυτήν τη σκοπιά είναι δυνατόν να εντοπίσει μορφές της ζωτικής για τη λειτουργία της νεωτερικής κοινωνίας, οι οποίες συχνά θεωρούνται φυσικές και αυτονόητες, αποκρύπτοντας έντεχνα την καταγωγή τους. Μία τέτοια είναι η έμφαση στην υγιή ανάπτυξη του πληθυσμού. Ο αγώνας για μακροζωία και επίλυση του δημογραφικού προβλήματος ενός κράτους, όπως και η καταπολέμηση της νοσηρότητας σε καιρούς επιδημίας αποκαλύπτουν την ουσία της βιοπολιτικής του πληθυσμού που συνεχώς προβαίνει σε παρεμβάσεις και ρυθμιστικούς ελέγχους¹¹⁰: αυτήν της διαχείρισης των ζώων των υποκειμένων για την οποία ο ρατσισμός διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο ως κριτήριο διάκρισης ζώων οι οποίες ωφελούν το ανθρώπινο είδος και ζώων που δεν το ωφελούν.¹¹¹ Έτσι, η βιοεξουσία αφορά τον άνθρωπο ως μηχανή, δηλαδή ως σώμα με προδιαγεγραμμένες λειτουργίες και η βιοπολιτική αφορά τον άνθρωπο ως έμβιο είδος που μαζικά αποσκοπεί στην αναπαραγωγή και την ευημερία του.

Η βιοπολιτική διαχείριση του πληθυσμού, λοιπόν, προβλέπει διακρίσεις ανάμεσα στις ζωές με κριτήριο τη χρησιμότητά τους για την υγεία και την ανάπτυξη μιας κοινότητας. Με αυτό το σκεπτικό, σε κάθε καπιταλιστικό κράτος συνεχώς λαμβάνονται αποφάσεις περί του ποιες ζωές αξίζει να βιώνονται και ποιες όχι, βάσει των διπόλων «υγιές/νοσηρό» και «ηθικό/ανήθικο» με βιολογική επίφαση. Με αυτόν τον τρόπο μπορούν να εξηγηθούν, για παράδειγμα, οι διώξεις απέναντι στους Ρομά, διότι συχνά κατηγορούνται ότι φέρουν ασθένειες που θα βλάψουν τον υγιή πληθυσμό και ο τρόπος ζωής τους δεν συμβαδίζει με τις αρχές και τους νόμους του ελληνικού κράτους. Ανοιχτά ρατσιστικές πρακτικές, όπως η ατιμωρητί δολοφονία τέτοιων ανθρώπων από την αστυνομία, αντανακλούν τις έσχατες θεσμικές επιπτώσεις

¹⁰⁸ Michel Foucault, «Αλήθεια και Εξουσία» στον ίδιο: *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 24.

¹⁰⁹ Saul Newman, «Ο Φουκώ και η γενεαλογία της εξουσίας», *ό. π.*, σ. 185.

¹¹⁰ Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. I...*, *ό. π.*, σ. 162.

¹¹¹ Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, *ό. π.*, σσ. 299, 301, 303, 313.

αντιλήψεων που έχουν φυσικοποιηθεί μέσω των καθεστώτων αλήθειας που δρουν στη νεωτερική κοινωνία.¹¹²

Με τα εργαλεία αυτής της ανάλυσης, μπορεί κανείς να επεξεργαστεί και τωρινούς πολέμους, όπως αυτός μου μαίνεται στη λωρίδα της Γάζας και βασίζεται στη διάκριση ανάμεσα σε ζωές που αξίζει να χαθούν ώστε να επιβιώσουν οι άλλες που κρίνονται πιο αξιόλογες για τον δυτικό πολιτισμό. Για τον Φουκώ αυτή η ιεράρχηση των ζωών που κρίνει μια μερίδα πληθυσμού ως επικίνδυνη για μια άλλη είναι βασικό χαρακτηριστικό της βιοπολιτικής.¹¹³ Μια τέτοια διάκριση χαρακτηρίζει μόνο τη νεωτερική κοινωνία, αφού στις προγενέστερες τα άτομα που βασανίζονταν και εκτελούνταν από τη μοναρχική εξουσία ήταν αυτά που απειλούσαν τη ζωή και την εξουσία του βασιλιά και οι πόλεμοι εξάγονταν λόγω των βλέψεων κυριαρχίας του εκάστοτε βασιλείου.¹¹⁴ Πριν την επικράτηση του καπιταλισμού, δηλαδή, ο βασιλιάς είχε δικαίωμα ζωής και θανάτου επί των υπηκόων του, ενώ τώρα που η εξουσία είναι ένα σύνθετο πλέγμα διάχυτο στη ζωή κάθε μέλους της, ο θάνατος είναι το σημείο διαφυγής της, το κομμάτι στο οποίο δεν εστιάζει τόσο, εφόσον κύρια μέριμνά της είναι η επένδυσή της σε κάθε πτυχή της ζωής.¹¹⁵

Λόγω της βαθιάς επένδυσής της στη ζωή, η επιτυχία της βιοεξουσίας είναι ότι λειτουργεί μέσω της συναίνεσης των πληθυσμών τους οποίους διαμορφώνει. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η προηγούμενη εξουσία ήταν «πολιτικώς δαπανηρή»,¹¹⁶ δηλαδή κατ' ανάγκην δρούσε ανελεύθερα και για αυτόν τον λόγο ήταν επισφαλής. Τώρα η εξουσία είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική διότι διέρχεται από παντού, ασκούμενη επί των ατόμων και μέσω αυτών, προωθώντας συνεχώς την ελευθερία. Δεν επιβάλλεται κυρίως με καταναγκαστικά μέτρα δηλαδή, αλλά ασκείται πρόθυμα από τα υποκείμενα. Είναι «αμοιβαίος και συνεχής εκβιασμός»,¹¹⁷ τον οποίο τα άτομα, ως αποτελέσματά του, δεν μπορούν να τον αρνηθούν εξ ολοκλήρου. Συνεπώς συναινούν στην αναπαραγωγή του, διότι πεπεισμένοι για την ορθολογικότητά του, κρίνουν την μορφή διακυβέρνησής του ως την πιο δίκαιη. Για αυτόν τον λόγο, για τον Φουκώ, όπως θα δούμε, δεν έχει νόημα να ευαγγελίζεται κανείς ένα ουτοπικό μέλλον χωρίς

¹¹² Garry Gutting, *Φουκώ...*, ό. π., σ. 107.

¹¹³ Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. I...*, ό. π., σ. 163.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 157-159.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 161, 163.

¹¹⁶ Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής...*, ό. π., σ. 77.

¹¹⁷ Μισέλ Φουκώ, «Το μάτι της εξουσίας», ό. π., σ. 138.

καμία εξουσία, αλλά κρίνεται πιο γόνιμο να ασκεί κριτική στις μικροεξουσίες που είναι δυνατόν να ανατραπούν εντός του ορίζοντα της εξουσίας υποκειμενοποίησης.¹¹⁸

Ίσως το κυριότερο δίπολο για τη φουκωική θεωρία να είναι το κανονικό σε αντιδιαστολή με το μη κανονικό, επειδή συμπυκνώνει τα δίπολα που αναφέρθηκαν. Στην κανονικοποιητική κοινωνία, αυτό εκφράζει την αντίθεση ανάμεσα στο στοιχείο που επιτελεί τον σκοπό του στην μηχανή του κοινωνικού σώματος και σε αυτό που την παρακωλύει. Με αυτό το κριτήριο, άνθρωποι που στιγματίζονται με την κατηγορία της τρέλας υφίστανται μέχρι σήμερα εγκλεισμό, διότι θεωρείται ότι πρέπει να θεραπευτούν από την «απουσία συνειδητότητας» και την «αεργία» από την οποία πάσχουν.¹¹⁹ Σε αυτό το πλαίσιο ο ρατσισμός αποτέλεσε βασικό εργαλείο της βιοεξουσίας: η διάκριση ανάμεσα σε ανθρώπους που πρέπει να ζήσουν και ανθρώπους που πρέπει να πεθάνουν, διότι προάγουν ή παρακωλύουν την ευρωστία ολόκληρων πληθυσμών είναι χαρακτηριστική της εξουσίας που επικεντρώνεται στη ζωή. Ο λόγος της εξοντωτικής της δράσης, δηλαδή είναι ακριβώς ότι διατείνεται πως ορισμένα άτομα είναι επικίνδυνα για αυτήν και για αυτό οφείλουν να απομακρυνθούν από τον υγιή πληθυσμό και να φονευθούν είτε άμεσα είτε έμμεσα, όπως οι πρόσφυγες στα ελληνοτουρκικά σύνορα.¹²⁰

Με αυτήν την λογική, δεν μοιάζουν παράλογες οι ευγονικές απολήξεις της βιοπολιτικής που εξυπηρετούν το όνειρο μιας «διαφανούς κοινωνίας» όπου «βασιλεύει η κοινή γνώμη».¹²¹ Εφόσον το Πανοπτικόν για τον Φουκώ περιγράφει την ουσία της φιλελεύθερης κοινωνίας της επιτήρησης,¹²² συνεχώς προωθούνται κανονικοποιημένοι μηχανισμοί ελέγχου των σωμάτων. Αυτοί ως έσχατη συνέπεια είναι δυνατόν να φτάσουν στην ευγονική όπως στη ναζιστική Γερμανία, όπου εξαιτίας της εκτεταμένης βιοεξουσίας, με την συναίνεση της πλειοψηφίας των πολιτών, υλοποιούνταν η εξόντωση των ατόμων που δεν εντάσσονταν στα βιολογικά ιδεώδη της εποχής.¹²³

iii) Η υποκειμενοποίηση και το τέλος του ανθρώπου στον Φουκώ

¹¹⁸ Saul Newman, «Ο Φουκώ και η γενεαλογία της εξουσίας», ό. π., σ. 217.

¹¹⁹ Michel Foucault, *Η ιστορία της τρέλας*, ό. π., σσ. 254, 277.

¹²⁰ Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό. π., σσ. 313-315.

¹²¹ Μισέλ Φουκώ, «Το μάτι της εξουσίας», ό. π., σ. 1286.

¹²² Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής...*, ό. π., σ. 80.

¹²³ Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό. π., σ. 319.

Το πρόβλημα του υποκειμένου δεν είναι καθόλου άσχετο με όλα αυτά. Η βιοπολιτική επιλογή σε τελική ανάλυση αφορά το ποιο άτομο γίνεται δεκτό ως μέλος μιας πολιτικής κοινότητας, δηλαδή ως υποκείμενο της εξουσίας, και ποιο όχι. Αυτό είναι ένα δίλλημα το οποίο δεν θα αντιμετώπιζε η καρτεσιανή θεωρία, σύμφωνα με την οποία κάθε έλλογο ον είναι υποκείμενο από τη στιγμή που είναι ικανό στοχασμού.¹²⁴ Με αυτήν τη λογική δηλαδή, είναι υποκείμενο προ του στοχασμού, της αμφιβολίας και της επιθυμίας του, απλά και μόνο επειδή είναι επιφορτισμένο με λόγο και μπορεί να σκεφτεί και να αμφιβάλει.¹²⁵ Με τον Φουκώ, η φιλοσοφία του υποκειμένου πολιτικοποιείται διότι ασκείται κριτική σε αυτήν την καρτεσιανή παραδοχή περί φυσικότητας της υπόστασης του υποκειμένου. Επερωτάται δηλαδή «ο τρόπος ύπαρξης που υπονοεί το cogito».¹²⁶ Το υποκείμενο από πρώτη οντολογικά ουσία με κύρια ιδιότητα τη σκέψη (*res cogitans*) τίθεται υπό διαπραγμάτευση ως αποτέλεσμα εξουσιών που έλαβαν χώρα μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο με βασικό στόχο την εξαπάτηση ότι το προϊόν τους είναι αιώνιο και φυσικό.

Για την καρτεσιανή φιλοσοφία, δηλαδή, το υποκείμενο θεωρείται το έσχατο γνωστικό και οντολογικό δεδομένο χωρίς να εξετάζεται πώς αυτό προέκυψε. Αντίθετα για τον Φουκώ, αυτό αποτελεί πρόσφατο εννοιολογικό κατασκεύασμα με ιστορικότητα, το οποίο κρίθηκε ιδιαίτερα σημαντικό για τις επιστήμες και τις σχέσεις εξουσίας που διέπουν τις κοινωνίες από τη νεωτερικότητα και στο εξής. Όπως καταδεικνύει η γενεαλογία, δηλαδή, το υποκείμενο ως βασικό αντικείμενο στοχασμού, είναι προϊόν συγκεκριμένων συγκυριών οι οποίες το έθεσαν τόσο ψηλά ώστε να λαμβάνουν χώρα ιεραρχήσεις που σε τελική ανάλυση αφορούν ποια άτομα μπορούν να ενταχθούν σε αυτήν την κατηγορία και ποια όχι.

Για τον Φουκώ ο άνθρωπος ως χωριστό πεδίο μελέτης εμφανίστηκε κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.¹²⁷ Ως τότε η πρωτοκαθεδρία του Θεού στο καθεστώς αλήθειας της Δύσης δεν επέτρεπε την εστίαση στην ανάλυση και παρακίνηση της ανθρώπινης δράσης. Μάλιστα η ίδια η έννοια της ανθρώπινης φύσης εμπόδιζε την εισαγωγή του ανθρώπου ως επιστημονικού αντικειμένου, εφόσον μέσω αυτής δεν αναγνωρίζονταν οι μηχανισμοί που συνετέλεσαν στην διαμόρφωση του ανθρώπου ως τέτοιου. Με την εμφάνιση επιστήμων όπως η βιολογία, η οικονομία και η ψυχολογία, έγινε παραδεκτό

¹²⁴ Ρενέ Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, ό. π., σ. 45.

¹²⁵ Στο ίδιο, ό. π.

¹²⁶ Μισέλ Φουκώ, «ΙΧ. Ο άνθρωπος και τα αντίγραφα του», ό. π., σ. 429.

¹²⁷ Μισέλ Φουκώ, «ΙΧ. Ο άνθρωπος και τα αντίγραφα του», ό. π., σ. 424.

ότι ο άνθρωπος αναπτύσσεται «στο φόντο της ζωής, της εργασίας και της γλώσσας».¹²⁸ Αυτή η αλλαγή κοσμοθεωρίας σηματοδότησε την στροφή από τον υπερβατικό κόσμο της μεταφυσικής, όπου βασιλεύουν σταθερές ουσίες όπως ο Θεός και ο άνθρωπος, στην πρόσληψη της πραγματικότητας ως εμμενούς πεδίου δράσεων.

Για μεταδομιστικού τύπου θεωρίες όπως του Φουκώ, η κοινωνία είναι ένα πεδίο αντικρουόμενων δυνάμεων, ένα παιχνίδι αγωνισμών -όπως το χαρακτηρίζει ο ίδιος-, όπου κανείς δεν κατέχει την εξουσία, παρά μόνο την ασκεί για ορισμένα χρονικά διαστήματα σε παίγνια τα οποία αποκτούν νόημα μόνο εντός της.¹²⁹ Η ζωή, η εργασία και η γλώσσα αποτελούν ένα τρίπτυχο δομών οι οποίες φαίνεται να προϋπάρχουν των στοιχείων τους και να καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο λειτουργίας τους. Αυτές καταδεικνύουν τον μη υπερβατικό χαρακτήρα των αντικειμένων τους, δηλαδή των ζωντανών οργανισμών, της ταξικής οργάνωσης μιας κοινωνίας και των γλωσσικών εννοιών και κανόνων. Ο Φουκώ, λοιπόν, αντί να ρωτά «τι είναι», αναφορικά με την εξουσία, τον άνθρωπο, την τρέλα, τη σεξουαλικότητα και όποιο άλλο ζήτημα καταπιάνεται, ερευνά «πώς λειτουργεί», ποια είναι η θέση του στην εκάστοτε κοινωνική δομή και ποιοι οι στόχοι του.¹³⁰ Με τον εμμενή φακό του σε αυτές τις δομές επέμενε στην ιστορικότητα που οδήγησε στην ανάδυση των φαινομένων που αναλύει.

Βάσει αυτής της λογικής, ο άνθρωπος δεν υπήρχε ανέκαθεν, όπως υπονοεί η καρτεσιανή θεωρία περί σκεπτόμενου πράγματος. Αντίθετα συνιστά αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών συμβάντων, μεταβολών και ρήξεων σε ένα κοινωνικό κατεστημένο συνιστώντας σύμπτωμα της οπισθοχώρησης της μεταφυσικής κατά την μοντέρνα ορθολογική εποχή.¹³¹ Τα ενδεχομενικά γεγονότα που οδήγησαν σε αυτήν την συνθήκη όμως δεν μπορούν να αναλυθούν πλήρως, αφού δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν οριστικές και αδιαπραγμάτευτες υπερβατικές αιτίες των πραγμάτων.¹³² Αυτή η αντίπαλη στον ανθρωπισμό αποκαθήλωση του «ανθρώπου» από το βάθρο του, για τον φιλόσοφο, αναγγέλλει το τέλος του. Από τη στιγμή που έπαψε να αποτελεί το κέντρο των δυτικών εννοιολογήσεων με την αμφισβήτηση της

¹²⁸ Στο ίδιο, *ό. π.*, σ. 453.

¹²⁹ Μισέλ Φουκώ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στο ίδιο: *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 94.

¹³⁰ Θανάσης Λάγιος, *Stirner, Nietzsche, Foucault...*, *ό. π.*, σ. 311.

¹³¹ Μισέλ Φουκώ, «ΙΧ. Ο άνθρωπος και τα αντίγραφα του», *ό. π.*, σ. 436.

¹³² Γεράσιμος Κακολύρης, «Michel Foucault...», *ό. π.*, σ. 216.

υπερβατικής ανθρώπινης φύσης και τον προσδιορισμό εμμενών δυνάμεων που κατευθύνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά,¹³³ ο άνθρωπος δεν είναι παρά ένα τελευταίο καταφύγιο της μεταφυσικής- θεολογικής σκέψης που αναμένεται και επιβάλλεται να εκπέσει.

Γ) Διερεύνηση των δυνατοτήτων αντίστασης στην υποκειμενοποίηση

Για τον Φουκώ όμως αυτή η συγκυρία δεν είναι θλιβερή αλλά αισιόδοξη καθώς σηματοδοτεί «την επιστροφή της έναρξης της φιλοσοφίας».¹³⁴ Για εκείνον οι μεταφυσικές αγκυλώσεις σε θεωρίες που προσπαθούν να ανάγουν τα πράγματα σε μία καταγωγή αποτελούν απελπισμένες προσπάθειες διάσωσης ενός προγενέστερου τρόπου σκέψης από αυτόν της μετανεωτερικής εποχής που χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση των θεμελίων.¹³⁵ Η φιλοσοφία που ταιριάζει στον ύστερο καπιταλισμό όμως είναι αυτή της «κριτικής οντολογίας του εαυτού μας», «μιας ιστορικοπρακτικής δοκιμασίας των ορίων τα οποία μπορούμε να υπερβούμε».¹³⁶ Τώρα οφείλουμε να στοχαστούμε πάνω στις συνθήκες που γέννησαν το υποκείμενο και το έθεσαν σε τόσο περίοπτη θέση ώστε να μπορέσουμε να διαπραγματευτούμε τις σχέσεις εξουσίας που συχνά θεωρούμε αυτονόητες και να οραματιστούμε έναν κόσμο με λιγότερη κυριαρχία.

Εμπνεόμενος από τις σκέψεις του Καντ για τον Διαφωτισμό,¹³⁷ ο Φουκώ προτρέπει να απαγκιστρωθούμε από την υποκειμενοποίησή μας για την οποία δεν είμαστε απόλυτα υπεύθυνοι.¹³⁸ Αυτή η ανατροπή στην παραδοσιακή φιλοσοφία θα μπορούσε να επιτρέψει την αντίσταση σε ιεραρχίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στον πειραματισμό με εναλλακτικούς τρόπους ύπαρξης που αντίκειται στις κυρίαρχες υποκειμενικότητες. Άλλωστε, για τον Φουκώ, το υποκείμενο αποτελεί μηχανισμό που επιτελεί βασικές λειτουργίες του σύγχρονου κράτους ως ο homo economicus επί του οποίου και διά του οποίου ασκείται η διακυβέρνηση του *laisser-faire*.¹³⁹ Η αμφισβήτηση αυτού του προτύπου επομένως, μπορεί να έρθει σε ρήξεις με τις

¹³³ Μισέλ Φουκώ, «ΙΧ. Ο άνθρωπος και τα αντίγρατά του», *ό. π.*

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 469.

¹³⁵ Μισέλ Φουκώ, «ΙΧ. Ο άνθρωπος και τα αντίγρατά του», *ό. π.*, σ. 452-455.

¹³⁶ Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα 1988. σ. 26.

¹³⁷ Immanuel Kant, «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός», στο: Ν. Μ. Σκουτερόπουλος (μτφρ. -επιμ.), *Τι είναι Διαφωτισμός*, Κριτική, Αθήνα 1989.

¹³⁸ Θανάσης Λάγιος, *Stirner, Nietzsche, Foucault...*, *ό. π.*, σ. 396.

¹³⁹ Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής...*, *ό. π.*, σ. 246.

ανισότητες που υποδαυλίζει το ιδεώδες του αυστηρά οριοθετημένου ανθρώπου και να ενισχύσει την ελεύθερη και δημιουργική ανάπτυξη των τεχνών και των επιστημών.

Ωστόσο, επειδή ακριβώς για τον Φουκώ το υποκείμενο είναι παράγωγο σχέσεων εξουσίας όπως το κράτος, η οικογένεια, η σεξουαλικότητα και η επιστήμη, είναι αντιφατική η υποστήριξη της θέσης ότι μπορεί να τις υπερβεί εξ ολοκλήρου και να απελευθερωθεί από τον κλοιό τους. Μια τέτοια παραδοχή θα συνιστούσε επιστροφή στην πίστη στην προλογοθετική πραγματικότητα της καρτεσιανής φιλοσοφίας, δηλαδή της πεποίθησης ότι υπάρχει υποκείμενο προ των σχέσεων εξουσίας το οποίο αυτές επιχειρούν να καθυποτάξουν-όπως διατεινόταν η υπόθεση της καταστολής. Ο Φουκώ αρνούμενος την ύπαρξη αυτής της εξωτερικότητας, του εκτός εξουσίας πεδίου, κατηγορήθηκε ότι δεν διαβλέπει καμία αντίσταση στις υποκειμενοποιητικές σχέσεις εξουσίας και υπερασπίζεται εν τέλει την φυσικότητα θεσμών των οποίων ο ίδιος επεσήμανε τον ενδεχομενικό χαρακτήρα.¹⁴⁰

Ωστόσο ο Φουκώ, μάλλον προσπάθησε, όπως προέτρεπε χαρακτηριστικά ο Νίτσε, να θέσει με μετριοπάθεια τα όρια της γνώσης του.¹⁴¹ Πιστός στον προοπτικισμό που αναγνωρίζει η γενεαλογία, δηλαδή την αναγνώριση της εγγενώς μερικής οπτικής κάθε υποκειμένου γνώσης,¹⁴² ο φιλόσοφος αντιλαμβανόταν την αδυναμία του να αντικρύσει οποιοδήποτε αντικείμενο έρευνας εκτός των πεδίων εξουσίας εφόσον και ο ίδιος έχει διαμορφωθεί από αυτές. Μάλιστα ήταν ανοιχτός στην κριτική «και των εξουσιών τις οποίες υπόκειται ο δικός του λόγος».¹⁴³ Για αυτόν τον λόγο ήταν πεπεισμένος ότι μπορεί να επιτευχθεί η αναδιάταξη των σχέσεων εξουσίας με στόχο την άσκησή τους με λιγότερη κυριαρχία, δηλαδή λιγότερες μορφές βίας που υπενθυμίζουν την προγενέστερη εξουσία. Αυτήν την προσπάθεια έκρινε σημαντικότερη από την ουσιοκρατική προτροπή προς την οριστική ρήξη με την εξουσία μέσω της επανάστασης η οποία, ευαγγελιζόμενη ένα απολύτως διαφορετικό μέλλον, ενδέχεται να αναπαράγει καταπιεστικές σχέσεις εξουσίας διότι στηρίζεται σε ασαφείς απόλυτες ιδέες όπως η «δικαιοσύνη» και η «ηθική».¹⁴⁴

Υπό αυτές τις παραδοχές, ο Φουκώ δεν βλέπει την αντίσταση στην εξουσία ως εξωτερικό πόλο από αυτήν, αλλά ως τμήμα της, βασικό συμμετοχο στο παιχνίδι των

¹⁴⁰ Γιώργος Φουρτούνης, «Η απορία του υποκειμένου...», *ό. π.*, σ. 3.

¹⁴¹ Δέσποινα Μάνδρατζη & Κέλλυ Σχοινά, «Φ. Νίτσε...», *ό. π.*, σ. 158.

¹⁴² Στο ίδιο, *ό. π.*, σ. 159.

¹⁴³ Θανάσης Λάγιος, «Ήταν ο Φουκώ απατεώνας;», *ό. π.*

¹⁴⁴ Garry Gutting, *Φουκώ...*, *ό. π.*, σσ. 108-109.

αγωνισμών τους οποίους μελετάει το πολεμικό μοντέλο ανάλυσης των κοινωνιών.¹⁴⁵ Όπως έγραφε χαρακτηριστικά: «εκεί όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει αντίσταση».¹⁴⁶ Συνεπώς, είναι εφικτές οι συχνές ανακατατάξεις των σχέσεων εξουσίας και η αναδιαπραγμάτευση των όρων τους, ώστε να ασκούνται πιο δημιουργικά και ευχάριστα. Με αυτήν την λογική, είχε εκθειάσει την bdsm κοινότητα του Σαν Φρανσίσκο, η οποία έκρινε ότι προωθεί δημιουργικούς τρόπους αυτοέκφρασης που αμφισβητούν τα ετεροκανονικά πρότυπα με συχνές εναλλαγές στους ρόλους των συμμετεχόντων των «παιχνιδιών», ώστε να μην αναπαράγονται κύκλοι κυριαρχίας.¹⁴⁷ Τέτοιες κοινότητες, για τον Φουκώ, καταδεικνύουν ότι η σεξουαλικότητα μπορεί να αποτελέσει «ευκαιρία για δημιουργική ζωή»,¹⁴⁸ εάν αποποιηθούμε τις καταναγκαστικές ταμπέλες που μας επιβάλλονται, όπως αυτήν της ταυτότητάς μας ως ετεροφυλόφιλων ή ομοφυλοφίλων, επιχειρώντας να εφευρίσκουμε δικούς μας τρόπους να υπάρχουμε ως ξεχωριστά σεξουαλικά υποκείμενα, χωρίς να πιέζουμε τους εαυτούς μας να επαν επιβεβαιώνουν αυτές τις προκαθορισμένες ταυτότητες.¹⁴⁹

Ο ρόλος του υποκειμένου σε αυτό το πλαίσιο, επομένως, μπορεί να είναι αυτός της κριτικής των σχέσεων εξουσίας που μπορούν να τεθούν υπό διαπραγμάτευση και της ενεργούς προσπάθειας τροποποίησής των, ώστε να προωθείται η ανθρώπινη δημιουργικότητα και ελευθερία. Ο Φουκώ, φαίνεται, εντέλει, να προκρίνει να ασκηθούμε σε νέους τύπους υποκειμενικότητας από αυτούς που έχουν κυριαρχήσει δύο αιώνες τώρα, «αρνούμενοι αυτό που είμαστε»¹⁵⁰ και να εμπνευστούμε από την αρχαιοελληνική προτροπή «εαυτού επιμελείσθαι».¹⁵¹ Αυτή μπορεί να αποτελέσει και το έναυσμα για μια νέα ηθική όπου κάθε άτομο φροντίζοντας τη δημιουργική ανάπτυξη του εαυτού του, βάσει της επιθυμίας του για ελευθερία, να προσπαθήσει να υπερβεί τα όρια που του έχουν επιβληθεί από τον καπιταλισμό και τη βιοεξουσία,

¹⁴⁵ Μισέλ Φουκώ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό. π.*, σσ. 94- 95.

¹⁴⁶ Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. I...*, *ό. π.*, σ. 112.

¹⁴⁷ Paul Rabinow (edit.), *The Essential Works of Michel Foucault 1954-1984: Ethics, Subjectivity and Truth*, The New Press, New York 1997, pp. 163-173.

¹⁴⁸ Μισέλ Φουκώ, «Σεξ, εξουσία και πολιτικές της ταυτότητας», στον ίδιο: *Το μάτι της εξουσίας*, *ό. π.*, σ. 389.

¹⁴⁹ Στο ίδιο.

¹⁵⁰ Μισέλ Φουκώ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό. π.*, σ. 86.

¹⁵¹ Μισέλ Φουκώ, «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», *Το μάτι της εξουσίας*, *ό. π.*, σ. 359.

σταματώντας έτσι να απορρίπτει μορφές ζωής, εξαιτίας ρατσιστικών διακρίσεων που υποδαυλίζονται από το πλέγμα εξουσίας- γνώσης του δυτικού πολιτισμού.¹⁵²

Η αντίσταση που διέβλεπε επομένως ο φιλόσοφος, μοιάζει πιστή στη νιτσεική φιλοσοφία της ζωής. Βάσει αυτής, όπως αναδείχθηκε με την περιγραφή των μηχανισμών υποκειμενοποιητικής εξουσίας του διπόλου εξουσίας- γνώσης, η γνώση καταστέλλει τη δράση.¹⁵³ Όπως ο Νίτσε επέκρινε την κυριάρχηση του απολλώνιου προτύπου και τη λήθη του διονυσιακού,¹⁵⁴ έτσι και ο Φουκώ, φαίνεται να προτρέπει να δίνουμε μεγαλύτερη σημασία στις δημιουργικές δράσεις μας απ' ότι στις μορφές ορθολογικότητας που τις νομιμοποιούν. Άλλωστε οι πράξεις είναι οι σημαντικές για τον Νίτσε, ενώ ο πράττων είναι ένα μύθευμα που προστέθηκε σε αυτές εκ των υστέρων,¹⁵⁵ ώστε να αποδοθεί ηθική ευθύνη και ενοχή στα άτομα που έπλασε ο Διαφωτισμός,¹⁵⁶ μετεξελίσσοντας την χριστιανική ηθική προς τις επιδιώξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Σε αυτό το πλαίσιο, αντλώντας έμπνευση από το νιτσεικό όραμα του υπερανθρώπου, ο Φουκώ προτείνει την ηθική της επιμέλειας εαυτού ως μέσου αντίστασης στις μορφές εξουσίας που παρεμβαίνουν υπερβολικά στις ζωές μας δημιουργώντας άδικες ιεραρχήσεις. Σε συνέντευξή του, αναφέρεται στην πρόσληψη του εαυτού ως αισθητικού φαινομένου, δηλαδή στο εγχείρημα της κατά το δυνατόν ελεύθερης διαμόρφωσης της ταυτότητας σαν ένα έργο τέχνης εν εξελίξει.¹⁵⁷ Για εκείνον, η τέχνη δεν θα έπρεπε να αποτελείται μόνο από συγκεκριμένα μουσειακά εκθέματα, αλλά να μπορεί να αποτελέσει και μια βιωμένη πραγματικότητα, όπως παρατηρούσε ότι συνέβαινε σε μαρτυρίες αρχαίων ελληνικών προσώπων που «μεριμνούσαν για τον βίο τους».¹⁵⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούν να ενισχυθούν μορφές ζωής που δεν θεωρούνται συμβατές με το καπιταλιστικό πρότυπο, όπως αυτές των ατόμων των οποίων ο έμφυλος αυτοπροσδιορισμός στέκεται εκτός του διπόλου του φύλου, τα οποία και μόνο που αυτοπροσδιορίζονται με αυτόν τον τρόπο, έρχονται σε ρήξη με το ετεροκανονικό πρότυπο της πυρηνικής οικογένειας που αναπαράγεται συντελώντας στην επίλυση του δημογραφικού προβλήματος.

¹⁵² Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, ό. π., σσ. 29-30.

¹⁵³ Δέσποινα Μάνδρατζη & Κέλλυ Σχοινά, «Φ. Νίτσε...», ό. π., σ. 154.

¹⁵⁴ Φρειδερίκος Νίτσε, *Η γέννηση της τραγωδίας*, μτφρ. Γιάννης Λάμπας, Κάκτος, Αθήνα 1995.

¹⁵⁵ Φρίντριχ Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής*, ό. π., σ. 70.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 72.

¹⁵⁷ Michel Foucault, «Για μια γενεαλογία της ηθικής», στου ίδιου: *Το μάτι της εξουσίας*, ό. π., σ. 90.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 98.

Το εγχείρημα του Φουκώ τελικά φαίνεται να είναι κατεξοχήν πολιτικό, αφού η κριτική του στην βιοπολιτική και το νεωτερικό καθεστώς αλήθειας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, συνοψίζεται στο απώτερο «κόστος της αλήθειας» για ορισμένα υποκείμενα που τίθενται εκτός της επικράτειας του κανονικού.¹⁵⁹ Αυτό το ενδιαφέρον του, όπως θα δούμε, αξιοποιήθηκε ιδιαίτερα στη φιλοσοφία του υποκειμένου της Τζούντιθ Μπάτλερ.

¹⁵⁹ Judith Butler, *Λογοδοτώντας για τον εαυτό*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Εκκρεμές, Αθήνα 2009, σ. 187.

Κεφάλαιο 3^ο. Το έμφυλο υποκείμενο στην Μπάτλερ και η ανάγκη να απαλλαγούμε από αυτό

A) Η υποκειμενοποίηση στην Μπάτλερ

Όπως και στον Φουκώ έτσι και στην Μπάτλερ, το υποκείμενο νοείται ως αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας που το παρήγαγαν σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Πρόκειται δηλαδή για άλλη μία θεωρία που αντιβαίνει την καρτεσιανή ουσιοκρατική πρόσληψη του υποκειμένου και το τοποθετεί στο επίπεδο της εμμένειας του κοινωνικού σώματος κάνοντας λόγο για τις δομές που το διαμόρφωσαν και τις εξουσίες που το αναγνωρίζουν ως τμήμα τους. Με αυτόν τον τρόπο, έρχονται στο προσκήνιο οι δομές εξουσίας που ελλοχεύουν στον λόγο, νομιμοποιώντας διακρίσεις σε ζώες που αναγνωρίζονται ως υποκείμενα και άλλες που απορρίπτονται ως αποκείμενα (abject), δηλαδή άτομα που εξοβελίζονται από το πεδίο του ανθρώπινου. Για αυτόν τον λόγο, για τους μεταδομιστές στοχαστές είναι απαραίτητο να ασκούμε κριτική σε εννοιολογήσεις που λειτουργώντας ως θέσφατα, κανονικοποιούν ανισότητες και αποκλεισμούς.

Για τη Μπάτλερ, ως υποκείμενο ορίζεται αυτό που αφενός υπάγεται σε εξουσίες που αναγνωρίζουν την ύπαρξή του και αφετέρου, αυτό που με τις δράσεις του είτε τις ενισχύει είτε τους αντιστέκεται.¹⁶⁰ Αποτελεί, επομένως, έναν πόλο αλληλένδετο με την εξουσία που ταυτόχρονα παράγεται από αυτήν και την αναπαράγει.¹⁶¹ Για αυτό, η εξουσία ως προς το υποκείμενο δεν θεωρείται απλώς ένας εχθρός που περιστέλλει τις δυνατότητές του, όπως υποστήριζε η υπόθεση της καταστολής που ήδη είδαμε, αλλά ένας σύνθετος μηχανισμός από τον οποίο εξαρτάται η ύπαρξή του και την ίδια στιγμή αποτελεί αυτό που το ίδιο υλοποιεί.¹⁶²

Η Μπάτλερ περιγράφει τη σκηνή της υποκειμενοποίησης με βάση την εικόνα της έγκλησης του υποκειμένου από τον Αλτουσέρ. Σε αυτήν, το υποκείμενο και η εξουσία παρομοιάζονται με έναν περαστικό στον δρόμο και έναν αστυφύλακα, αντίστοιχα. Ο τελευταίος φωνάζει στον περαστικό «Ε, εσύ εκεί!» και αυτός στρέφεται προς το

¹⁶⁰ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας. Θεωρίες καθυπόταξης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2009, σ. 10.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 26.

¹⁶² Στο ίδιο, σσ. 12, 26.

μέρος του ανταποκρινόμενος στην απεύθυνση.¹⁶³ Αυτή η «στροφή προς τον νόμο» κατά την έγκληση είναι που καθιστά τον «περαστικό» υποκείμενο.¹⁶⁴ Βλέπουμε, δηλαδή, ότι η ηθελημένη υπακοή του ατόμου στην εξουσία το καθιστά υποκείμενο, συνιστώντας ταυτόχρονα τμήμα και παράγωγό της.

Έχει ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο η ετυμολογική ανάλυση του όρου, η οποία φανερώνει πτυχές της μπατλερικής θεωρίας. Η «έγκληση» προέρχεται από το αρχαιοελληνικό ρήμα «εγκαλώ», το οποίο σημαίνει κατηγορώ κάποιο άτομο για κάποια αξιόποινη πράξη.¹⁶⁵ Συνακόλουθα, θα μπορούσε να ειπωθεί, ότι υποδηλώνει μια βίαιη κατηγορία, δηλαδή την ενοχοποίηση του προσώπου για κάποιο έγκλημα. Σήμερα ως νομικός όρος, χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια ελαφρύτερη αγωγή από τη μήνυση, κατά την οποία το άτομο καλείται να παραστεί στο δικαστήριο για αναγνώριση στοιχείων.¹⁶⁶ Κατά παρεμφερή παραλλαγή, η γαλλική λέξη «*interpellation*», χρησιμοποιείται επιπλέον για να δηλώσει την προσαγωγή στο αστυνομικό τμήμα για εξακρίβωση στοιχείων.¹⁶⁷ Συμπεραίνουμε, έτσι, ότι σε όλες τις σημασίες του όρου, βλέπουμε να αφορά έναν εξαναγκασμό του ατόμου να αποτελεί υποκείμενο με σαφή προσωπικά δεδομένα που αναγνωρίζονται από τον νόμο. Η εξουσία που θεμελιώνει την ύπαρξη του υποκειμένου, δηλαδή, ορίζει και τα χαρακτηριστικά του, που διαρκώς θα επιτηρεί όσο εκείνο, ως αποτέλεσμα της, θα τα αναγνωρίζει και θα τα επιτελεί.

Η Μπάτλερ, όπως και ο Φουκώ, αναλύει διαφορετικές μορφές υποκειμένου στο έργο της, όπως αυτό του φυλακισμένου στο Γκουαντάναμο,¹⁶⁸ αυτού του Αμερικανού στρατιώτη στη Μέση Ανατολή και άλλα.¹⁶⁹ Η κυριότερη κατηγορία υποκειμένου όμως για εκείνη, είναι αυτή του έμφυλου υποκειμένου, εφόσον τα βασικότερα

¹⁶³ Λουί Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», στου ίδιου, *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 110.

¹⁶⁴ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, ό. π., σ. 129.

¹⁶⁵ Πύλη για την ελληνική γλώσσα, https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B5%CE%B3%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CF%8E+-%CE%BF%CF%8D%CE%BC%CE%B1%CE%B9&dq=.

¹⁶⁶ Κωνσταντίνος Καμούζης, «Διαφορά μεταξύ μήνυσης, έγκλησης και αγωγής», *kamouzis.gr*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://kamouzis.gr/diafora-metaxy-mynisis-egklisis-kai-agwghs/>.

¹⁶⁷ Reverso, “Interpellation”, <https://context.reverso.net/translation/french-english/interpellation>.

¹⁶⁸ Judith Butler, «Κράτηση επ’ αόριστον», στις ίδιες, *Ενάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης & Κώστας Αθανασίου, εισαγ. Αθηνά Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2009, σσ. 107-168.

¹⁶⁹ Judith Butler, “Torture and the ethics of photography: thinking with Sontag”, στις ίδιες, *Frames of war. When is life grievable?*, Verso, London 2009, pp. 63-100.

χαρακτηριστικά που προσάπτονται σε κάθε άτομο από τη στιγμή της γέννησής του είναι αυτά του φυσικοποιημένου από την εξουσία «βιολογικού φύλου». Αυτό έχει κατασκευαστεί ως δήθεν προπολιτισμική ύλη, «καταστρέφοντας το σώμα»,¹⁷⁰ δηλαδή αγνοώντας την περιπλοκότητά του προς όφελος της κυριάρχησης σαφώς προσδιορισμένων στοιχείων που στελεχώνουν κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες εντάσσονται βίαια τα υποκείμενα.¹⁷¹ Υπό αυτό το πρίσμα, η έγκληση αποτελεί χρήσιμο εργαλείο περιγραφής της έμφυλης περιχαράκωσης. Το βασικότερο στοιχείο αναγνώρισης κάθε ατόμου, το οποίο είναι καταγεγραμμένο σε όλα τα επίσημα έγγραφα του παγκοσμίως, είναι το φύλο του. Η έγκληση, λοιπόν, μπορεί να θεωρηθεί και αλληγορία για το στίγμα του φύλου, δηλαδή την αναγκαστική κατηγοριοποίηση κάθε ανθρώπου από τη στιγμή της γέννησής του σε ένα από τα δύο φύλα στο πλαίσιο της ετεροφυλοφιλικής ηγεμονίας, της κυριαρχίας δηλαδή των δύο αντίπαλων φύλων που ενωμένα αναπαράγουν το ανθρώπινο είδος.

Η Μπάτλερ, ακολουθώντας τη φεμινιστική σκέψη που άσκησε κριτική στην πρωτοκαθεδρία του φύλου ως νόμου που ρυθμίζει τις δυτικές κοινωνίες δίνοντας την επίφαση της τάξης,¹⁷² επεσήμανε ότι παρόλο που αυτό είθισται να διακρίνεται σε κοινωνικό και βιολογικό φύλο, αμφότερες οι δύο κατηγοριοποιήσεις του αποτελούν πολιτισμικά κατασκευάσματα της ετεροκανονικότητας (heteronormativity).¹⁷³ Πρόκειται, δηλαδή, για έννοιες χρήσιμες για την ετεροφυλόφιλη αναπαραγωγή που είναι η κυρίαρχη στον καπιταλισμό. Το βιολογικό φύλο όμως, έχει την αξίωση της θεώρησής του ως φυσικού, ως του στρώματος ύλης που εντοπίζει κανείς αγνοώντας όλα τα κοινωνικά περιβλήματα του φύλου, τα έμφυλα στερεότυπα.¹⁷⁴ Για αυτό για τη Μπάτλερ αυτό αποτελεί ένα περίτεχνο κατασκεύασμα του δυτικού λόγου που «ενώ παρουσιάζεται ως το πιο ωμό, στην πραγματικότητα, αποτελεί το πιο μαγειρεμένο» αντικείμενό του»,¹⁷⁵ αφού είναι επενδυμένο με δριμεία κανονιστική ισχύ και επιστρατεύεται βίαιη περιφρούρηση εναντίον οποιασδήποτε αμφισβήτησής του.

¹⁷⁰ Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ.: Γιώργος Καράμπελας, εισαγ.- επιμ: Βενετία Καντσά, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 112.

¹⁷¹ Judith Butler, *Frames of war...*, ό. π., p. 167.

¹⁷² Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου...*, ό. π., σ. 172.

¹⁷³ Ό. π., σ. 33.

¹⁷⁴ Αθηνά Αθανασίου, “Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»”, στις ίδιες (εισαγ.-επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, νήσος, Αθήνα 2006, σ. 101.

¹⁷⁵ Ό. π., σ. 66.

Μάλιστα μέσω της φυσικοποίησής του, το βιολογικό φύλο, για την πλειοψηφία των ατόμων θεωρείται αυτονόητη πρώτη ύλη των σωμάτων. Η ετεροφυλοφιλική ηγεμονία που αναγνωρίζει μόνο δύο φύλα τα οποία με την αναπαραγωγή τους συνεισφέρουν στην τάξη των καπιταλιστικών κοινωνιών, αποτελεί κατεξοχήν δομή της νεωτερικότητας στο πλαίσιο της μεταφυσικής της παρουσίας. Αυτή διέπεται από δυαδικές αντιθέσεις στις οποίες ο ένας πόλος καθυποτάσσεται στον άλλο, για παράδειγμα ο θηλυκός στον αρσενικό ή το ζώο στον άνθρωπο. Σε αυτό το σύστημα πλάστηκε η φαντασίωση των δύο φύλων ως απόλυτων ουσιών που μπορούν να αποτελέσουν ρυθμιστικά ιδεώδη των κοινωνιών. Στην πραγματικότητα όμως «το πρωτότυπο ήταν ανέκαθεν παράγωγο»,¹⁷⁶ αφού αυτό το σύνολο λογοθετικών πρακτικών αποκρύπτει συνεχώς την ιστορικότητα των κατασκευών του (εν προκειμένω του βιολογικού φύλου).

Λόγω της επιτυχίας της φυσικοποίησης της λογοθετικής πραγματικότητας που περιχάρακωσε την ποικιλομορφία της ύλης, λίγοι θα συναινούσαν στην προτροπή της Βιτίγκ να απορρίψουμε συλλήβδην το φύλο ως μηχανισμό καταδυνάστευσης των θηλυκοποιημένων σωμάτων στον ορίζοντα των δυαδικών αντιθέσεων της δυτικής μεταφυσικής, που μόλις περιεγράφηκαν.¹⁷⁷ Παράλληλα, δύσκολα μπορεί κανείς να σκεφτεί ένα υποκειμένο χωρίς φύλο, εξαιτίας της ηγεμονίας του έμφυλου υποκειμένου στον λόγο του δυτικού πολιτισμού. Όμως για τη Μπάτλερ ο στοχασμός διαφορετικών έμφυλων επιτελέσεων από τις κυρίαρχες που επισφραγίζουν το δίπολο του φύλου για το ετεροκανονικό ιδεώδες, μπορεί να συνεισφέρει στην κριτική της δυτικής επιστημολογίας στην οποία κυριαρχούν αυστηρά δίπολα τα οποία επισφραγίζουν την ιδέα του υποκειμένου.¹⁷⁸

Για να επιστρέψουμε στην φιλοσοφία του υποκειμένου, το φύλο αποτελεί πρωταρχικό μηχανισμό υποκειμενοποίησης. Αυτή η παρατήρηση μπορεί να επιβεβαιωθεί με το παράδειγμα μιας γέννας: αμέσως μόλις το έμβρυο έρθει στον κόσμο ο γιατρός αναφωνεί «είναι αγόρι/κορίτσι!».¹⁷⁹ Με αυτήν την φράση, επιτελεί την έγκλησή του σε υποκειμένο, αναγνωρισμένο από τις σχέσεις εξουσίας ενός

¹⁷⁶ Monique Wittig, *The straight mind and other essays*, μτφρ. Louise Turcotte, Beacon press, Boston 1980, pp. 18-19.

¹⁷⁷ Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου...*, ό. π., σ. 48.

¹⁷⁸ Ό. π., σ. 38.

¹⁷⁹ Γεράσιμος Κακολύρης, «Το φύλο ως επιτέλεση», στο: Ευστράτιος Παπάνης & Ανδρομάχη Μπούνα (επιμ.), *Διαστάσεις της αρρενωπότητας*, Ηδύπεια, Αθήνα 2020, σ. 129.

νεωτερικού κράτους. Η εγκληματική προσφώνηση, δηλαδή, επιτυγχάνεται διότι υπήρχε ήδη στην γραμματική της νεωτερικής κοινωνίας το φύλο ως απαραίτητη παράμετρος της υποκειμενοποίησης. Με αυτόν τον τρόπο εξηγείται η θεωρία του Αλτουσέρ από την οποία εμπνέεται η Μπάτλερ ότι το άτομο είναι «πάντοτε ήδη υποκείμενο», ακόμη και προτού γεννηθεί.¹⁸⁰ Με τη γέννησή του, απλώς επικυρώνεται, προσωρινά και ατελώς- όπως θα δούμε- αυτή του η ιδιότητα.

Αυτή η επισφράγιση της έμφυλης υποκειμενικότητάς του όμως, αποτελεί και την εναπόθεση της ευθύνης του να ζήσει ως «ελεύθερο» υποκείμενο, αποκρύπτοντας με αυτόν τον τρόπο τις εξουσίες που το καθιστούν τέτοιο. Με αυτόν τον τρόπο, εξασφαλίζεται ανώδυνα ότι θα συναινέσει στην αναπαραγωγή τους, αφού έκτοτε θα πρέπει να ανταποκρίνεται σε έμφυλες προσφωνήσεις και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με πολλά έμφυλα στερεότυπα, συνήθως χωρίς να προβληματίζεται για πολλά από αυτά.¹⁸¹ Το υποκείμενο, δηλαδή, εξαιτίας της ιδιότητάς του, να μπορεί να δρα χωρίς να εξαρτάται απόλυτα από όλες τις σχέσεις εξουσίας στις οποίες συμμετέχει, αποτελεί και το εργαλείο μέσω του οποίου κάποιες εξουσίες, όπως αυτή του φύλου, παραμένουν αθέατες.

Σε αυτό το σημείο, όμως, προκύπτει μια αντίφαση γνωστή ως «το παράδοξο της υποκειμενοποίησης». Σύμφωνα με αυτό, ένα υποκείμενο δεν μπορεί να περιγράψει τη στιγμή της ανάδυσής του από την εξουσία, διότι εάν απορριφθεί η προλογοθετική ύπαρξή του, δηλαδή η ύπαρξή του προ των σχέσεων εξουσίας, δεν θα μπορούσε να είναι παρόν κατά τη στιγμή της υποκειμενοποίησής του.¹⁸² Η αφήγηση της έγκλησής του ως υποκειμένου δηλαδή, πάντοτε θα είναι καθυστερημένη και μυθιστορηματική εφόσον πρόκειται για μια μνήμη που δεν μπορεί να έχει ένα σώμα.¹⁸³

Ακολουθώντας τον Φουκώ, για τη Μπάτλερ, δεν είναι τυχαίο ότι στη μεταφυσική δημιουργήθηκε η δομή που κατά τη νεωτερικότητα γέννησε το υποκείμενο. Πριν από αυτό, υπήρχε μια γραμματική που υποβίβαζε τον άνθρωπο ενώπιον του Θεού. Με τον όρο «γραμματική», εννοούμε εδώ το σύστημα λόγων και πρακτικών στο οποίο αναφερόταν και ο Φουκώ για να περιγράψει τις ιδέες και τους θεσμούς που κυριαρχούν σε ένα κοινωνικό σύνολο μια ορισμένη περίοδο. Αυτό προϋποθέτει

¹⁸⁰ Λουί Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», *ό. π.*, σ. 109.

¹⁸¹ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, *ό. π.*, σ. 28.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 133.

¹⁸³ Judith Butler, *Λογοδοτώντας για τον εαυτό*, *ό. π.*, σσ. 62- 65.

βασικές έννοιες οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με ορισμένους κανόνες. Βάσει αυτής της πίστης λοιπόν στην ιεραρχία της εκάστοτε γραμματικής, ρυθμίζονται εμμενώς οι ζωές των ανθρώπων του συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου. Εν προκειμένω, για πολλούς αιώνες η θεολογική σκέψη ήταν κυρίαρχη στον δυτικό πολιτισμό και θεωρούταν αυτονόητο ότι ο άνθρωπος ήταν «δούλος του Θεού». Όταν αυτή άρχισε να καταρρέει, έδωσε τη θέση της στο γνωστικό υποκείμενο, το οποίο θεωρήθηκε το οριστικό σημείο αφετηρίας για την επιστήμη και την πολιτική οργάνωση. Το υποκείμενο, δηλαδή, εγκαταστάθηκε στον λόγο όταν υπήρχε θέση στη δομή -το γραμματικό σύνολο στο οποίο αναφερόμαστε- για να την καταλάβει ως «η γλωσσική περίσταση που καθιστά το άτομο νοητό».¹⁸⁴ Μέσω αυτής της σκιαγράφησης, μπορεί να γίνει αντιληπτή η νιτσεϊκή ρήση «φοβάμαι πως δεν πρόκειται ν' απαλλαγούμε ποτέ από το Θεό, αφού πιστεύουμε ακόμη στη γραμματική»,¹⁸⁵ εφόσον βλέπουμε ότι με την επιμονή στην κυριαρχία της γλώσσας και του υποκειμένου, με κύριο χαρακτηριστικό το μοναδικό φύλο, παραμένουμε στον ορίζοντα της ουσιοκρατίας.

Με αυτήν τη λογική, μπορούμε να σχηματίσουμε μια πρώτη επίλυση του παραδόξου της υποκειμενοποίησης. Αυτή θα συνίστατο στην έμφαση σε αυτήν τη γραμματική, δηλαδή στο σύστημα του λόγου στο οποίο εδράζεται η θέση του υποκειμένου. Συγκεκριμένα, εκκινώντας από την παραδοχή ότι η δομή (της γραμματικής) εμφανίζεται απευθείας χωρίς μεταβατικά στάδια,¹⁸⁶ γίνεται κατανοητό ότι ένα υποκείμενο δεν μπορεί να διαθέτει εικόνα της ίδιας του της ανάδυσης παρά μόνο εκ των υστέρων όταν στοχάζεται επί της ιστορικότητας της δομής που το διαμόρφωσε. Επομένως, ορθώς η Μπάτλερ χρησιμοποιεί τη φιλοσοφία του Βιντγκενστάιν για να επεξεργαστεί το παράδοξο, σύμφωνα με την οποία εκφωνούμε λέξεις και μόνο αργότερα αντιλαμβανόμαστε το νόημά τους και τον σκοπό της ύπαρξής τους,¹⁸⁷ αφού «οι προσδοκίες της γραμματικής εγκαθίστανται πάντα και μόνον αναδρομικά».¹⁸⁸ Η Μπάτλερ εδώ, δηλαδή, φαίνεται να προσπαθεί να διατυπώσει μια έννοια αιτιότητας διαφορετική από αυτήν της νεωτερικότητας για την

¹⁸⁴ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, ό. π., σ. 26.

¹⁸⁵ Φρίντριχ Νίτσε, *Το λυκόφως των ειδώλων*, μτφρ. Θεοδώρα Σεμερτζιάν, Βιβλιοβάρδια, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 32.

¹⁸⁶ Mladen Dolar, "Beyond Interpellation", *Qui parle*, Vol. 6, No. 2, Spring/Summer 1993, pp. 4-5.

¹⁸⁷ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές έρευνες*, μτφρ. Παύλος Χριστοδουλίδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.

¹⁸⁸ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, ό. π., σ. 148.

οποία το αποτέλεσμα διαδέχεται χρονικά και οντολογικά το αίτιο, ώστε να περιγράψει μια πιο σύνθετη σχέση αλληλεξάρτησης στην οποία το υποκείμενο έχει ενεργό συμμετοχή στη διαμόρφωσή του μέσω του εργαλείου της επιτελεστικότητας.

B) Η επιτελεστική δράση των σωμάτων

Η Μπάτλερ στην *Αναταραχή φύλου* περιγράφει αναλυτικά τη λειτουργία της επιτελεστικότητας στη διαμόρφωση του φύλου. Για εκείνη, μέσω της συμπεριφοράς του κάθε άνθρωπος υλοποιεί το φύλο με το οποίο ταυτίζεται. Με αυτόν τον τρόπο, ενώ πρόκειται για «μασκαράτα», το φύλο νομιμοποιείται στον δημόσιο λόγο σαν να επρόκειτο για απόλυτη ουσία. Ωστόσο όπως ήδη ειπώθηκε, το φύλο είναι πολιτισμική κατασκευή που πλάθεται ως δήθεν συνεκτικό μόρφωμα μέσω της «επαναλαμβανόμενης στιλιστικής επιτέλεσης πράξεων με διάρκεια που νοηματοδοτούνται στο πλαίσιο της ετεροκανονικότητας».¹⁸⁹ Βλέπουμε, δηλαδή, ότι είναι κρίσιμη η συναινετική αναπαραγωγή της εξουσίας του φύλου από τα υποκείμενα, αφού «η πίστη στον νόμο είναι που τον ενεργοποιεί»,¹⁹⁰ όπως παρατηρεί η Μπάτλερ εμπνεόμενη από τον Κάφκα.

Είναι έντονη εδώ η επιρροή της γλωσσολογικής θεωρίας του Όστιν. Σύμφωνα με αυτήν, τα ομιλιακά ενεργήματα, δηλαδή οι εκφορές λόγου, διακρίνονται σε διαπιστωτικά και επιτελεστικά. Τα πρώτα αναφέρονται σε μια κατάσταση πραγμάτων αληθή ή ψευδή, (για παράδειγμα «Το βιβλίο είναι πάνω στο κρεβάτι»), η οποία μπορεί να επαληθευτεί ή να διαψευσθεί με την εμπειρική εξέταση του γεγονότος.¹⁹¹ Τα δεύτερα συνιστούν την περίπτωση κατά την οποία με την εκφορά των κατάλληλων λέξεων στο κατάλληλο πλαίσιο επιτελούνται πρακτικές, όπως όταν ο δήμαρχος αναφωνεί «σας ονομάζω συζύγους» και το ζευγάρι ενώπιον του θεωρείται έκτοτε παντρεμένο.¹⁹²

Η επιτελεστικότητα σχετίζεται με την δεύτερη κατηγορία ομιλιακών ενεργημάτων. Κάθε έμφυλη εγκλητική προσφώνηση πχ «αγόρι μου», «κοπελιά» κλπ, αντί να περιγράφει απλώς την πραγματικότητα του φύλου του, όπως θα συνέβαινε εάν τα συναφή ομιλιακά ενεργήματα ήταν διαπιστωτικά, υλοποιεί τον νόμο του φύλου,

¹⁸⁹ Βενετία Καντσά, «Οικείες έννοιες σε ανοίκειους συνδυασμούς: Ο φεμινισμός, το φύλο, η σεξουαλικότητα και το ανατρεπτικό γέλιο» στο: Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου*, ό. π., σ. xi.

¹⁹⁰ Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου*, ό. π., σ. 7-8.

¹⁹¹ John Leslie Austin, "Lecture I", *How to do things with words*, Oxford University Press, London 1962, p. 2.

¹⁹² Στο ίδιο, p. 5.

δηλαδή κάνει το υποκείμενο στο οποίο απευθύνεται, το φύλο του, εφόσον φανερώνει την πίστη στην ουσία του. Παράλληλα, κάθε άτομο παριστάμενο σε μια δημόσια αρχή δηλώνει το φύλο του και την ίδια στιγμή το υλοποιεί. Η επιτελεστικότητα όμως, δεν έχει να κάνει μόνο με γλωσσικές εκφορές ούτε μόνο με τον προσδιορισμό φύλου. Σχετίζεται με την επιτέλεση κάθε ταυτότητας που απαιτεί σύνθετη διαδοχή κινήσεων, συμπεριφορών και «παραστάσεων» που συνειδητά επιλέγονται από ένα άτομο και για να αναγνωρίζονται απαιτούνται συνεχώς επιβεβαιώσεις τους σε διάφορα πλαίσια.¹⁹³

Βλέπουμε εδώ, επομένως, άλλη μία προσπάθεια επίλυσης του παραδόξου της υποκειμενοποίησης: Η αναγκαιότητα της λειτουργίας της επιτελεστικότητας για τη διαμόρφωση οποιασδήποτε ταυτότητας, υποδηλώνει ότι η έγκληση δεν αποτελεί μία διαδικασία οριοθετημένη σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αλλά μία επαναλαμβανόμενη πρακτική με συνέχεια στον χρόνο. Επομένως, το υποκείμενο διαρκώς καλείται να συμπεριφέρεται με τρόπους που να επιτρέπουν στις σχέσεις εξουσίας να το αναγνωρίζουν και υλοποιείται συνεχώς μαζί με αυτές, χωρίς να προϋπάρχει ή να μπορεί να διαφύγει εξ ολοκλήρου από το πεδίο τους. Με αυτήν τη λογική, ο προ- και ο μετά-του-νόμου κόσμος αποτελούν λογοθετικά και επιτελεστικά παράγωγα ώστε να καλλιεργείται η ελπίδα για τη μάταιη ολική ανατροπή τους.¹⁹⁴

Η στροφή προς τον νόμο, δηλαδή, αποτελεί μια συνεχή κίνηση που επαναλαμβάνεται σε βάθος χρόνου επιβεβαιώνοντας διαρκώς την υποκειμενοποίηση του ατόμου. Αυτό σημαίνει ότι μέσω επαναλαμβανόμενων κινήσεων και τελετουργικών ανανεώνεται η αναγνώριση του υποκειμένου από την εξουσία και της εξουσίας από το υποκείμενο σε μια σύνθετη σχέση αλληλεξάρτησης. Η επιτέλεση του υποκειμένου με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να συγκριθεί με την περιγραφή της θρησκευτικής πίστης από τον Πασκάλ. Για εκείνον αυτή δεν αποτελεί ένα αίσθημα που υπάρχει εξ αρχής στον άνθρωπο, αλλά μία ταυτότητα που χτίζεται με την πάροδο του χρόνου μέσω διαδοχικών τελετουργιών. Το άτομο, δηλαδή, γονατίζει, προσεύχεται, συμμετέχει σε εκκλησιαστικές λειτουργίες και μέσω αυτών γίνεται πιστός.¹⁹⁵ Σε αυτήν την περίπτωση, δηλαδή, η σχέση του με τον Θεό είναι αντίστοιχη με αυτήν του υποκειμένου με τον νόμο, όπου η στροφή προς αυτόν λόγω της

¹⁹³ Judith Butler, *Frames of war...*, ό. π., p. 4.

¹⁹⁴ Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου*, ό. π., σ. 57.

¹⁹⁵ Λουί Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», ό. π., σ. 105.

επιθυμίας για αναγνώριση που γλαφυρά περιγράφεται ως «έρωτας για τον νόμο», επιτελεί την ταυτότητα του πιστού και του υποκειμένου αντίστοιχα.¹⁹⁶

Εφόσον, όμως, η υποκειμενοποίηση εξαρτάται από την συμμετοχή του υποκειμένου σε αυτήν, δηλαδή απαιτείται η επαναληψιμότητα εκφράσεων και συμπεριφορών, είναι αναμενόμενο οι επιδιωκόμενες ταυτίσεις να αποτύχουν. Μάλιστα, όπως ήδη αναλύθηκε κατά την παρουσίαση των νιτσεϊκών καταβολών της φουκωϊκής σκέψης, κάθε επανάληψη εντέλει επιφέρει την επιστροφή της διαφοράς. Αυτό σημαίνει ότι ένα σημείο που επαναλαμβάνεται δεν ταυτίζεται απόλυτα με τον εαυτό του και φέρνει στο προσκήνιο το γίνεσθαι· την ικανότητα της ζωής να εξελίσσεται με νέους ποικίλους τρόπους.¹⁹⁷ Αυτήν την τάση εντόπισε και ο Ντερριντά στην ανάλυσή του για την παραθετικότητα από την οποία επηρεάζεται η Μπάτλερ. Σύμφωνα με αυτήν, κάθε σημείο, χρησιμοποιούμενο σε διαφορετικά πλαίσια εκφορών λόγου, έχει τη δυνατότητα να μεταμορφώνεται και με αυτόν τον τρόπο να μην ταυτίζεται απόλυτα με την ερμηνεία που του αποδιδόταν αρχικά.¹⁹⁸ Για παράδειγμα, η λέξη «queer» στα 80s αποτελούσε μια προσβολή που εκφωνούταν από ομοφοβικά άτομα, ενώ σήμερα την έχουν οικειοποιηθεί εκ νέου ομόφυλα και τρανς άτομα ως μία ριζοσπαστική πολιτική ταυτότητα που εκφράζει την έμπρακτη ανατροπή των έμφυλων επιταγών του ετεροκανονικού ιδεώδους.¹⁹⁹

Για την Μπάτλερ, το γεγονός ότι απαιτείται η επανάληψη ώστε να παγιωθεί μια κοινωνική κατηγορία, όπως το φύλο, υποδηλώνει την εγγενή αστάθειά της. Κατά την επιστροφή της, αυτή καταρρέει, εξαιτίας της ροής του γίνεσθαι που συναντάει. Η κατανόηση της δράσης της επαναληψιμότητας είναι για τη φιλόσοφο σημαντική διότι αποτελεί τον λόγο για τον οποίο κοινωνικές κατηγορίες όπως το φύλο, δεν δρουν ντετερμινιστικά, όπως συχνά νομίζεται εξαιτίας της επίμονης φυσικοποίησής τους.²⁰⁰ Μάλιστα η συνεχής απαίτηση της επιβεβαίωσης αυτών των κατηγοριών εκφράζει την ανασφάλεια της εξουσίας για την οπισθοχώρηση της καταγωγής, όπως είχε διαγνώσει ο Φουκώ.²⁰¹ Παράλληλα, η αναγκαιότητα της επαναληψιμότητας για την

¹⁹⁶ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας...*, ό. π., σσ. 152-153.

¹⁹⁷ Gilles Deleuze, *Διαφορά και επανάληψη*, ό. π.

¹⁹⁸ Αθηνά Αθανασίου, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»», ό. π., σσ. 123-124.

¹⁹⁹ Sara Salih, *Εισαγωγή στην Τζούντιθ Μπάτλερ*, μτφρ. Μιχάλης Μεντίνης, oposito, Αθήνα 2012, σ. 180.

²⁰⁰ Judith Butler, *Frames of war*, ό. π., pp. 168- 169.

²⁰¹ Μισέλ, Φουκώ, «ΙΧ. Ο άνθρωπος και τα αντίγραφα του», ό. π., σ. 434.

διαμόρφωση μιας ταυτότητας, αποτελεί και τον παράγοντα που επιτρέπει τη ρήξη της και την αναγνώριση της ποικιλομορφίας που εγκλωβίζεται σε κάθε απόλυτη ταυτότητα.

Ωθώντας αυτήν τη θεωρία στις έσχατες συνέπειές της, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι «κάθε ταύτιση είναι καταδικασμένη σε αποτυχία, εφόσον το ιδανικό της είναι ένα φάντασμα».²⁰² Ποτέ κανένα άτομο δεν θα μπορέσει να ενσαρκώσει με τέλει και οριστικό τρόπο το φύλο που επιθυμεί, διότι δεν υφίσταται αντικειμενικά μια τέτοια σταθερή ουσία. Αντίθετα, είναι αναμενόμενο να εντοπίσει τις αστάθειες και τις αποτυχίες που αναπόφευκτα προκύπτουν κατά την προσπάθειά του να επισφραγίσει την έμφυλη ταυτότητά του.²⁰³ Αυτή η παρατήρηση όμως, η οποία αφορά και την προσπάθεια υλοποίησης κάθε ταυτότητας, δεν αποτελεί απαισιόδοξο συμπέρασμα που συντελεί στην περαιτέρω ενοχοποίηση των ατόμων που μάταια επιχειρούν να δομήσουν την ταυτότητά τους. Ο σκοπός της είναι περισσότερο να συντελέσει μια υπενθύμιση των στεγανών του δυτικού πολιτισμού που οφείλουμε να υπερβούμε ώστε να δομήσουμε έναν κόσμο με περισσότερη ελευθερία για όλα τα άτομα· έναν κόσμο που δεν διαχωρίζει τους ανθρώπους σε ζωές άξιες να ζήσουν και ζωές ανάξιες για ζωή επειδή αδυνατούν να χωρέσουν στο εχθρικό περιβάλλον των «πλαισίων πολέμου» που διαμορφώνουν οι απόλυτες κανονιστικές ταυτότητες.²⁰⁴

Η δύναμη της στιλιζαρισμένης επιτελεστικής επανάληψης κινήσεων για τη διαμόρφωση των έμφυλων υποκειμένων, φανερώνει, τελικά, τον συγκυριακό χαρακτήρα του φύλου και της ταυτότητας εν γένει.²⁰⁵ Η εξάρτηση και των δύο από τις πρακτικές των ατόμων φανερώνει ότι δεν προϋπήρχε μια σταθερή ύλη επί της οποίας ο πολιτισμός μας τοποθέτησε τα στερεότυπα και τις προσδοκίες του, αλλά ότι και αυτή η πρώτη ουσία του βιολογικού φύλου, η έμφαση, δηλαδή, στις δήθεν εξαιρετικές σημαντικές «φυσικές» διαφορές των δύο φύλων αποτελεί κατασκεύασμα μέσω του οποίου εδραιώνεται το ετεροκανονικό οικοδόμημα, δίνοντας την επίφαση της τάξης.²⁰⁶ Ο νεωτερικός πολιτισμός φυσικοποίησε την ιδέα του φύλου ώστε να επιτελείται η «λιτή διακυβέρνηση» των καπιταλιστικών κοινωνιών.²⁰⁷ Σε αυτήν

²⁰² Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου*, ό. π., σ. 85.

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 189.

²⁰⁴ Judith Butler, *Frames of war*, ό. π.

²⁰⁵ Βενετία Καντσά, «Οικείες έννοιες σε ανοίκειους συνδυασμούς», ό. π., σ. xvii.

²⁰⁶ Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου*, ό. π., σ. 172.

²⁰⁷ Michel, Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής...*, ό. π., σ. 42.

βασίζεται η δομή της πυρηνικής οικογένειας, η οποία αναπαράγεται προσφέροντας στον καπιταλισμό εργατικά χέρια χωρίς να χρειαστεί να επιβληθεί με βίαιο τρόπο, αφού τα περισσότερα άτομα είναι πεπεισμένα για την ορθότητα αυτού του μηχανισμού. Με αυτήν τη λογική, για τη Μπάτλερ είναι παραπλανητική η διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου στην οποία συχνά προβαίνουν οι φεμινίστριες, αφού βάσει της θεωρίας της και τα δύο θεωρούνται πολιτισμικές κατασκευές των νεωτερικών κοινωνιών.²⁰⁸

Εξαιτίας της εξάρτησης κάποιας ταυτότητας από την επανάληψη συμπεριφορών και κινήσεων και την αδυναμία υλοποίησής της με οριστικό τρόπο, για την Μπάτλερ χρειάζεται να απορριφθεί η ίδια η έννοια της «ταυτότητας», η οποία υπονοεί μια ουσία που οφείλει κανείς να κατακτήσει. Με αυτήν την λογική, είναι πιο ακριβής ο όρος «ταύτιση» που τονίζει ότι ποτέ δεν πλάθεται οριστικά μια ταυτότητα ενός ανθρώπου, δηλαδή το φύλο του, η φυλή του, η αναπηρία του κλπ., αλλά πάντοτε βρίσκεται σε κίνηση. Κατά τη διάρκεια της ζωής του, επομένως, κάθε άτομο προβαίνει σε προσωρινές ταυτίσεις με ορισμένους ρόλους που στη συνέχεια μπορεί να τους αποποιηθεί, διότι για τη Μπάτλερ δεν υπάρχει αρχή και τέλος στην ανθρώπινη δράση.²⁰⁹

Σε αυτό το σημείο ερχόμαστε πολύ κοντά στον θάνατο του υποκειμένου που αναλύθηκε από τον Φουκώ. Η αποτυχία παγίωσης της ταυτότητας που οδήγησε τη φιλόσοφο να επιλέξει να κάνει λόγο μόνο για σειρά ταυτίσεων εντός της, σημαίνει την έλλειψη προ-λογοθετικού υποκειμένου και την αδυναμία διαμόρφωσής του στο διηνεκές. Εφόσον έχει απορριφθεί η ιδέα του βιολογικού φύλου προ του πολιτισμού μας, το υποκείμενο δεν μπορεί παρά να θεωρείται ένα εύθραυστο κατασκεύασμα που προωθήθηκε για τους σκοπούς της καπιταλιστικής διακυβέρνησης. Με αυτόν τον τρόπο μετεξελίχτηκε η μεταφυσική σκέψη από την κυριαρχία του Θεού σε αυτήν του ανθρώπου-αυτουργού κάθε πράξης, ώστε να εξυπηρετεί με πιο αποτελεσματικό τρόπο τις λειτουργίες του νέου οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Έτσι, εξασφαλίστηκε ότι τα άτομα υπαγόμενα στο πεδίο της φιλελεύθερης εξουσίας, μπορούν να την αναπαράγουν πρόθυμα και να αναλαμβάνουν την ατομική ευθύνη των πράξεων τους.

²⁰⁸ Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου*, ό. π., σ. 32.

²⁰⁹ Sara Salih, *Εισαγωγή στην Τζούντιθ Μπάτλερ*, ό. π., σσ. 19, 23.

Γ) Η ενοχή που καλλιεργεί ο εκτοπισμός των αποκειμένων

Εδώ όμως ανακύπτει το ερώτημα γιατί υπακούμε. Για ποιον λόγο επιζητούμε τόσο την αναγνώριση από μια εξουσία που, αν και δεν αποτελεί την πρωταρχική λειτουργία της, σε μεγάλο βαθμό περιστέλλει τις δυνατότητες μας; Μία πρώτη απάντηση έχει δοθεί ήδη κατά την παρουσίαση της φουκωικής θεωρίας για το υποκείμενο: δεν υπάρχει οριστική διαφυγή του ατόμου από την εξουσία εφόσον και αυτό συνιστά παράγωγο της ιστορικότητάς της. Η Μπάτλερ συμπληρώνει αυτήν τη θεωρία στρεφόμενη στην ψυχανάλυση. Σύμφωνα με αυτήν κάθε υποκείμενο διαμορφώνεται ως ανεξάρτητη οντότητα μέσω των αποταυτίσεων από τη μήτρα που το έφερε στο φως: τη μητέρα και το κοινωνικό περιβάλλον της.²¹⁰ Μετέπειτα όμως, επιδιώκει την επανασύνδεση με τους άλλους ανθρώπους διότι αντιλαμβάνεται ότι αποτελούν τμήμα του ποιος είναι. Βάσει αυτού του κινήτρου αποκτά έναν «έρωτα για τον νόμο» ο οποίος μέσω μιας «εξαναγκασμένης επιλογής», τον στρέφει προς αυτόν, επιθυμώντας να υπακούσει.²¹¹

Η επιθυμία του ανήκειν στην κοινότητα καλλιεργείται διαρκώς στο καπιταλιστικό πλαίσιο μέσω της συνεχούς απειλής της απόρριψης από αυτό. Παρότι οι φιλελεύθερες κοινωνίες παρουσιάζονται ως προπύργια της δημοκρατίας, στην πραγματικότητα είναι εγγεγραμμένο σε αυτές ένα επίπλαστο κενό, μια ζώνη αδιαφορίας στην οποία εκτοπίζονται τα άτομα τα οποία κρίνονται επικίνδυνα για την ύπαρξη του συστήματος, δηλαδή του πλέγματος λόγων και πρακτικών που στελεχώνουν τον καπιταλισμό.²¹² Τα άτομα που κρίνεται ότι δεν μπορούν να ενσωματωθούν στο πολιτειακό καθεστώς, στιγματίζονται ως απο-κείμενα και απωθούνται από το κοινωνικό σύνολο θεωρούμενα ακατάλληλα για τις λειτουργίες του. Μάλιστα, παρόλο που τους προσάπτεται η κατηγορία της διατάραξης της κοινωνικής τάξης και ευημερίας, στην πραγματικότητα διώκονται με ρατσιστικά κίνητρα, εφόσον όπως είδαμε και στον Φουκώ, ο ρατσισμός είναι σημαντικός μοχλός της βιοπολιτικής.²¹³ Είτε κρίνονται ασθενή για τον υγιή πληθυσμό εξαιτίας της φυλής τους ή του σεξουαλικού τους προσανατολισμού, είτε κατηγορούνται ότι διασαλεύουν την ηθική τάξη με τον ανήθικο τρόπο ζωής τους, παύουν να θεωρούνται σώματα με σημασία για

²¹⁰ Αθηνά Αθανασίου, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»», ό. π., σ. 78.

²¹¹ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, ό. π., σ. 153.

²¹² Giorgio Agamben, *Κατάσταση εξαίρεσης. Όταν η κυρίαρχη εξουσία μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, μτφρ. Μαρία Οικονομίδου, Πατάκη, Αθήνα 2006, σ. 53.

²¹³ Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό. π., σσ. 313-315.

την εξουσία,²¹⁴ δηλαδή υπό-κείμενα σε αυτήν. Με αυτόν τον τρόπο, περικλείονται διά του αποκλεισμού τους, δηλαδή η αποπομπή τους συνιστά βασική λειτουργία των καπιταλιστικών κρατών.²¹⁵

Εξαιτίας αυτής της ποινής που επιφυλάσσεται για τα άτομα που κρίνονται ασύμβατα με τους λόγους της νεωτερικής εξουσίας, καθένας αισθάνεται ριζωμένη μέσα του την ενοχή ότι αποτελεί δυνάμει κίνδυνο και για αυτό διαρκώς επιστρέφει προς τον νόμο επιβεβαιώνοντας την υποκειμενοποίησή του. Αυτή η ενοχή έχει καλλιεργηθεί από τη χριστιανική ηθική που μετεξελίχθηκε σε ατομική ευθύνη με τον Διαφωτισμό και ωθεί τα άτομα να επιβεβαιώνουν διαρκώς ότι ανήκουν στο πλέγμα σχέσεων εξουσίας που τα έπλασε και δεν επιδιώκουν να το ανατρέψουν, διότι όπως χαρακτηριστικά είχε γράψει ο Νίτσε, μπορεί να ονειρεύεται το μέλλον μόνο όποιο άτομο έχει «χαράζει τον νόμο με πυρωμένο σίδηρο στη βούλησή του».²¹⁶

Τα άτομα, έτσι, νιώθουν ενοχή για την αδυναμία τους να επιτελέσουν σωστά το φύλο τους και τους άλλους ρόλους που τους επιτάσσει η βιοπολιτική και για αυτόν τον λόγο συνεχώς προσπαθούν να επιβεβαιώσουν ότι μπορούν ακόμη να εν-έχονται, να συμπεριλαμβάνονται στους κόλπους της εξουσίας της υποκειμενοποίησης. Δεν αρκεί, δηλαδή, για μια στιγμή στον ορίζοντα του χρόνου ένα άτομο να αποδεχτεί την έγκλησή του σε έμφυλο υποκείμενο. Αντίθετα, απαιτείται διαρκώς να επιβεβαιώνει αυτήν την κατηγοριοποίηση επαναλαμβάνοντας τις συμπεριφορές και εκφράσεις που συνδέονται με το φύλο ή την ταυτότητα που μάταια επιδιώκει να υλοποιήσει. Για αυτό και το φύλο έχει εύστοχα χαρακτηριστεί «μέθοδος ηθικού σωφρονισμού» σε αδιάκοπη λειτουργία²¹⁷ και τιμωρούνται τα άτομα που κρίνεται ότι δεν το «παίζουν καλά»,²¹⁸ βιώνοντας διαρκώς την «ακύρωση της πραγματικότητάς τους».²¹⁹

Μάλιστα έχει ενδιαφέρον ότι το γαλλικό ρήμα «s' acquitter» που σημαίνει «επιτελώ/ εκπληρώνω ένα καθήκον», σημαίνει ταυτόχρονα και

²¹⁴ Judith Butler, *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εισαγ.-επιμ. Αθηνά Αθανασίου, Εκκρεμές, Αθήνα 2008.

²¹⁵ Giorgio Agamben, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005, σσ. 27, 89.

²¹⁶ Φρίντριχ Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής*, Πανοπτικόν, Αθήνα 2012, σ. 148.

²¹⁷ Δήμητρα Τζανάκη, «Κυβερνολογική, σεξουαλικότητα, ηθική και φύλο στη (μετα) νεωτερικότητα», 2ος κύκλος σεμιναρίων «Φύλο, Σεξουαλικότητα, Επιστήμη και Εξουσία», του Εργαστηρίου Ελληνικής Πολιτικής, της Ομάδας Μελέτης Φύλου και Δημοκρατίας (ΕΚΠΑ), σ. 10.

²¹⁸ Judith Butler, *Αναταραχή φύλου, ό. π.*, σ.181.

²¹⁹ Αθηνά Αθανασίου, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»», *ό. π.*, σ. 101.

«αθώνομαι/απαλλάσσομαι από τις κατηγορίες που μου πρόσαπταν»!²²⁰ Μοιάζει, έτσι, να υπονοείται από την ίδια την ετυμολογία της λέξης ότι με το να επιτελεί ένα άτομο την ταυτότητα που έχει οριστεί από την εξουσία ως ενδεδειγμένη για αυτό, αθώνει τον εαυτό του από την πρωταρχική ενοχή του ότι δεν μπορεί να επιτελέσει το φύλο και την υποκειμενικότητά του με οριστικό και αδιαπραγμάτευτο τρόπο ώστε να επιβεβαιώσει άπαξ και διά παντός ότι αποτελεί νόμιμη μορφή ύπαρξης. Έτσι, το υποκείμενο, προκειμένου να μην εκτεθεί ως αποκείμενο, δηλαδή ανεπαρκώς οριοθετημένο σώμα, αποδέχεται μια εξουσία που επιμένοντας στην ψυχή του ατόμου, συντρίβει το σώμα του, περιχαρακώνοντάς το βίαια σε ένα μόνο φύλο και ένα πλέγμα ενδεδειγμένων συμπεριφορών και χαρακτηριστικών του.²²¹

Ταυτόχρονα, από τη στιγμή που σύμφωνα με τη θεωρία της Μπάτλερ δεν υφίσταται στην πραγματικότητα σταθερή υπόσταση πίσω από το ανθρώπινο πράττειν,²²² αλλά το βιολογικό φύλο είναι ένα κοινωνικό κατασκεύασμα της νεωτερικότητας που αποκρύπτει έντεχνα τη γέννησή του,²²³ κάθε έμφυλη επιτέλεση είναι καταδικασμένη σε αποτυχία.²²⁴ Δεν υπάρχει τελικός στόχος στην κατάκτηση της ταυτότητας φύλου ενός υποκειμένου, αφού αυτή αποτελεί «απομίμηση χωρίς πρωτότυπο».²²⁵ Αυτήν την αλήθεια φανερώνει για τη Μπάτλερ το drag performance με την παρωδική ανατροπή των έμφυλων στερεοτύπων που επιτελεί.²²⁶ Η ρευστότητα των έμφυλων ρόλων που αναπαρίστανται σε αυτό, συνιστά για τη Μπάτλερ μία εύστοχη αλληγορία για την εγκαθίδρυση του φύλου στο κοινωνικό γίνεσθαι των νεωτερικών κρατών. Αρκεί δηλαδή, η πρόθυμη επιτέλεση των απαιτήσεων κάθε φύλου ώστε να διατηρείται η μεταφυσική πίστη στην ουσία του, αφού όπως ήδη ειπώθηκε, αυτή η αναγνώριση της εξουσίας του νόμου τον θέτει σε λειτουργία.

Βάσει της de facto αποτυχίας των υποκειμένων να διεκπεραιώσουν οριστικά τις έμφυλες απαιτήσεις που επιβάλλονται με τη βιοπολιτική διακυβέρνηση, μπορεί να ερμηνευθεί και η επιμονή της Μπάτλερ στην ενοχή, η οποία επισφραγίζει την επιτελεστική έγκληση των έμφυλων υποκειμένων. Τα υποκείμενα αισθάνονται

²²⁰ Cambridge dictionary, “s’acquitter”, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/french-english/s-acquitter>.

²²¹ Judith Butler, *Αναταραχή φύλου*, ό. π., σσ. 170, 172, 177-178.

²²² Στο ίδιο, σ. 52.

²²³ Στο ίδιο, σ. 182.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 189.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 179.

²²⁶ Στο ίδιο.

εξαρχής ένοχα για την αποτυχία τους να υλοποιήσουν αποτελεσματικά το φύλο τους και μπορούν να παρομοιαστούν με τον δολοφόνο που μετά το έγκλημά του φωνάζει τους αστυνομικούς να τον συλλάβουν και τους δικαστές να τον δικάσουν.²²⁷ Νιώθουν, δηλαδή, διαρκώς τη δαμόκλειο σπάθη του φανταστικού φύλου, η οποία θα τα αποκόψει από το πεδίο του υποκειμένου εάν δεν συμμορφωθούν με τις επιταγές της. Το φύλο, επομένως, αποτελεί εντολή και απειλή για τα υποκείμενα,²²⁸ αφού οφείλουν να το επιτελούν με τον ενδεδειγμένο τρόπο και αν αποτύχουν θα αντιμετωπίσουν σκληρές ποινές συμμόρφωσης που φτάνουν ως τον εξοβελισμό τους από το πεδίο του ανθρώπινου, τον στιγματισμό τους ως αποκειμένου, μιάσματος, που χρειάζεται να αποπεμφθεί για την εξυγίανση του πληθυσμού.²²⁹

Χρήσιμος είναι σε αυτό το σημείο ο όρος της Κολύρη «αν-υποκείμενα» στη θέση των αποκειμένων.²³⁰ Αυτός φωτίζει την περιθωριοποίηση των ατόμων που εξαιτίας κάποιων χαρακτηριστικών ή συμπεριφορών τους αποσύρονται από το πεδίο του ανθρώπινου, ακόμη και προτού γεννηθούν ή μόλις έρθουν στη ζωή. Παράλληλα όμως τονίζει την δυνατότητα να επανέλθουν στην επικράτεια της υποκειμενικότητας εάν συμμορφωθούν με τις απαιτήσεις των λογοθετικών πρακτικών στις οποίες διαβιούν.²³¹ Ένα παράδειγμα τέτοιων ατόμων αποτελούν τα ίντερσεξ άτομα, τα οποία από τη στιγμή που υπάρχουν, ανατρέπουν την κανονιστικότητα του δυϊστικού φύλου. Η ύπαρξη αυτών των ατόμων στις περισσότερες χώρες, δεν αναγνωρίζεται από τα επίσημα έγγραφα και υποχρεώνονται να συμμορφωθούν σε ένα από τα δύο αναγνωρισμένα φύλα της ετεροκανονικότητας. Υπό αυτό το σκεπτικό συχνά υποβάλλονται σε εγχειρίσεις «διόρθωσης φύλου» και προσπαθούν να κάνουν “passing” ως ανήκοντα στο έμφυλο δίπολο.²³²

Η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία που ακολούθησε την Μπάτλερ, επιθυμεί την ανατροπή του κυρίαρχου υποκειμένου επειδή κρίνει ότι αυτό δεν είναι στην πραγματικότητα τόσο συμπεριληπτικό όσο διατείνεται. Το οικουμενικό καρτεσιανό

²²⁷ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, ό. π., σ. 153.

²²⁸ Γεράσιμος Κακολύρης, «Το φύλο ως επιτέλεση», ό. π., σ. 131.

²²⁹ Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007, σ. 17.

²³⁰ Χλόη Κολύρη, *Το φύλο σαν δόλωμα. Ψυχανάλυση, πολιτική και τέχνη*, Πατάκη, Αθήνα 2017.

²³¹ Δήμητρα Τζανάκη, «Κυβερνολογική, σεξουαλικότητα, ηθική και φύλο στη ‘(μετα) νεωτερικότητα’», ό. π., σ. 5.

²³² Δήμητρα Τζανάκη, «Η ίντερσεξ επιθυμία για Παγκόσμια Δημοκρατία», Ομιλία στην πρώτη εκδήλωση Intersex Greece, 2021, σ 2.

cogito, απαλείφοντας από τον αυτοστοχασμό του τις σχέσεις εξουσίας που το παράγουν, δεν βλέπει τις καταπιέσεις που επιφυλάσσονται για τα άτομα που αντίκεινται στο πρότυπο του ιδεατού υποκειμένου και στιγματίζονται ως εξαιρέσεις του, κινδυνεύοντας να εκτοπιστούν από την επικράτεια του ανθρώπινου. Το οικουμενικό υποκείμενο δηλαδή, συχνά θεωρείται ότι μολύνεται από τον εκάστοτε Άλλο, τη γυναίκα, τον Ρομά, τον ανάπηρο ή όποιον άλλο θεωρηθεί παρέκκλιση του και για αυτό αναπαράγονται συνεχώς μηχανισμοί εξόντωσης των αποκειμένων που δεν μπορούν να συμμορφωθούν σε αυτό.²³³

Δ) Η ευαλωτότητα στην καρδιά του υποκειμένου

Όπως ήδη είδαμε, η Μπάτλερ αποκόπτεται από την καρτεσιανή φιλοσοφία του υποκειμένου μελετώντας το από τη σκοπιά των σχέσεων εξουσίας που το εγκαθιδρύουν στον λόγο. Ταυτόχρονα, ανατρέπει την πρόσληψή του ως αυτόνομης ορθολογικής οντότητας που μπορεί να αναλυθεί ξεχωριστά από τους άλλους ανθρώπους. Μια τέτοια θεώρηση για τη Μπάτλερ θα ήταν επιστημολογικά έωλη και πολιτικά ανεπαρκής για το εγχείρημα της αλληλέγγυας συνάθροισης διεκδικώντας έναν πιο δημοκρατικό κόσμο.

Επηρεασμένη από τον Λεβινάς κάνει λόγο για τον Άλλο, όχι όμως ως απόλυτη ετερότητα όπως εκείνος, αλλά ως ένα σύμβολο των ατόμων με τα οποία το εγώ μοιράζεται τον κόσμο. Για εκείνη, δηλαδή, αυτός δεν αποτελεί απλά μια εξουσία εξωτερική του υποκειμένου που το συντρίβει κατά τη συνάντησή του με αυτό,²³⁴ όσο ένα ουσιώδες τμήμα της υπόστασής του. Το εγώ έρχεται σε έναν κόσμο φτιαγμένο από άλλους στους οποίους είναι εξαρχής παραδομένο.²³⁵ Το σώμα του, δηλαδή, είναι εκτεθειμένο σε αυτούς, ευάλωτο στην κακομεταχείριση ή την αμέλειά τους.²³⁶ Η ύπαρξή του, επομένως, εξαρτάται από τη φροντίδα τους, από το αν θα θεωρήσουν ότι αυτό συνιστά σώμα με σημασία και θα του επιτρέψουν να ζήσει, αφού «δεν υπάρχει ζωή χωρίς τις συνθήκες που τη διατηρούν».²³⁷

²³³ Αθηνά Αθανασίου, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”», *ό. π.*, σσ. 40-41.

²³⁴ Emmanuel Levinas, *Ολότητα και Απειρο. Δοκίμιο για την εξωτερικότητα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1989.

²³⁵ Judith Butler, *Frames of war*, *ό. π.*, p. 7.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 14, 21, 23, 31.

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 19.

Για τη Μπάτλερ, η συνειδητοποίηση αυτής της εξάρτησης του εγώ από τους άλλους είναι καταλυτική για αυτό. Όπως παρατηρεί: «αν προσπαθώντας να περιγράψω για τον εαυτό μου δεν μπορώ να μην αναφερθώ στους άλλους είναι γιατί αυτοί αποτελούν ως ένα βαθμό αυτό που είμαι, γιατί είμαι πάντοτε εν μέρει ένα εμείς».²³⁸ Με αυτήν τη λογική, το υποκείμενο δεν είναι ακριβώς αυτόνομο· μάλλον η αυτονομία είναι ένα αίτημα που τίθεται εκ των υστέρων και δεν μπορεί ποτέ να ικανοποιηθεί πλήρως.²³⁹ Αυτό συμβαίνει επειδή ακριβώς το εγώ είναι εξαρχής ριγμένο σε έναν κόσμο άλλων, κατασκευασμένο από σχέσεις εξουσίας από τις οποίες δεν μπορεί ποτέ να διαφύγει οριστικά.

Η εξάρτηση του εγώ από τους άλλους αντικατοπτρίζεται στη θεωρία της Μπάτλερ για τη μελαγχολία του φύλου. Σύμφωνα με αυτήν, κάθε άτομο επιτελεί το φύλο του αποποιούμενο τις επιθυμίες που δεν μπορούν να συμβαδίσουν με αυτό στο πλαίσιο της ετεροκανονικότητας. Ένας στρέιτ άνδρας δηλαδή, αυτοπροσδιορίζεται ως τέτοιος στον βαθμό που απορρίπτει την ομοφυλόφιλη επιθυμία και τη θηλυκότητα εν γένει.²⁴⁰ Έτσι, η ταυτότητα φύλου του στηρίζεται από τη μια στην άρνηση: «εγώ ποτέ δεν αγάπησα έναν άνδρα» και από την άλλη, στην απόρριψη του πένθους που θα ακολουθούσε την αδυναμία εκπλήρωσης αυτής του της επιθυμίας: «εγώ ποτέ δεν έχασα έναν άνδρα».²⁴¹ Συνακόλουθα, έλκεται από τις γυναίκες με τις οποίες δεν θα μπορούσε ποτέ να ταυτιστεί.²⁴²

Είναι έντονη εδώ η επιρροή του Φρόντ. Σύμφωνα με τη διάκριση που κάνει ανάμεσα σε πένθος και μελαγχολία, το πρώτο αφορά την αδυναμία συνέχισης των καθημερινών δραστηριοτήτων εξαιτίας μιας πραγματικής ή φανταστικής απώλειας, ενώ η τελευταία τον κλονισμό του εγώ εξαιτίας κάποιας απώλειας που δεν αναγνωρίστηκε ως τέτοια.²⁴³ Για τη Μπάτλερ η μελαγχολία είναι ο μηχανισμός που επιστρατεύεται κατά τη συγκρότηση κάθε ταυτότητας. Στη ρίζα δηλαδή κάθε σωρείας ταυτίσεων που επιδιώκουν τη διαμόρφωση μιας ταυτότητας, βρίσκεται η άρνηση

²³⁸ Γεράσιμος Κακολύρης, «Judith Butler: Αλληλεξάρτηση, επισφάλεια και ηθική ευθύνη», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 150- 152, Οκτώβριος 2020- Ιούνιος 2021, σ. 205.

²³⁹ Judith Butler, «Βία, πένθος, πολιτική», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (εισαγ.-επιμ.), *Περί θανάτου. Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2008, σ. 543.

²⁴⁰ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας...*, ό. π., σ. 162.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 164.

²⁴² Στο ίδιο.

²⁴³ Σίγμουντ Φρόντ, *Πένθος και μελαγχολία*, μτφρ. Νίκος Χρηστίδης, Έδεσσα 2015, σ. 23.

άλλων ταυτίσεων που απορρίπτονται χωρίς αυτό να γίνεται συνειδητά. Με αυτήν τη λογική, «δεν υπάρχει εγώ χωρίς μελαγχολία».²⁴⁴

Για τη Μπάτλερ η συνειδητοποίηση της πολλαπλότητας ταυτοτήτων εντός του δήθεν άφθαρτου και αυτόνομου υποκειμένου μπορεί να μας βοηθήσει να συσπειρωθούμε διεκδικώντας έναν καλύτερο κόσμο. Όπως έλεγε ο Νίτσε στη φράση που ήδη αναφέρθηκε, «μπορεί να είναι ευτυχής κανείς συνειδητοποιώντας ότι μέσα του δεν υφίσταται μία αθάνατη ψυχή αλλά ένα πλήθος θνητών ψυχών».²⁴⁵ Αυτό για τη φιλοσοφία της Μπάτλερ σημαίνει ότι για να αγωνιστεί κάθε άτομο ενάντια στις συνθήκες που επιτείνουν την επισφάλεια της ζωής του και των ζώων των συνανθρώπων του, είναι αναγκαίο να συνειδητοποιήσει την εξάρτηση της ύπαρξής του από πολλά άτομα, τα οποία συχνά παραμένουν ανώνυμα.²⁴⁶ Χάρη σε αυτά εξασφαλίστηκε η επιβίωσή του, με τη συνεισφορά ενός «κοινωνικού δικτύου από χέρια»,²⁴⁷ αφού ερχόμενο στον κόσμο κάθε άτομο είναι εκτεθειμένο στη βία των άλλων εξαιτίας της ριζικής του ευαλωτότητας που απαιτεί την προστασία των άλλων για να ζήσει και να ευημερήσει.²⁴⁸

Η αναγνώριση αυτής της θεμελιώδους ανθρώπινης συνθήκης αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη διεκδίκηση ενός κόσμου χωρίς τόση παγκόσμια βία. Αυτό το αίτημα αντιμάχεται τη «θεσμοποιημένη φαντασίωση της κυριαρχίας», η οποία διατρανώνεται συχνά από τις νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις.²⁴⁹ Αυτές προσποιούνται ότι οι πολίτες τους είναι άτρωτοι και αρκεί να αυξάνουν τη δύναμή τους επί άλλων πιο αδύναμων λαών ώστε να ζουν με ασφάλεια και να αισθάνονται επιτυχημένοι-βάσει του νεοφιλελεύθερου προτύπου. Μέσω τέτοιων λόγων και πρακτικών η βία κανονικοποιείται εντός διαρκώς συντηρούμενων «πλαίσιας πολέμου» και αναπαράγεται η ατομικιστική ανθρώπινη συμπεριφορά που αποκόπτει από τις κινητοποιήσεις συνάθροισης και αλληλεγγύης.²⁵⁰

Τέτοια πλαίσια ευνοούν την επίταση της επισφάλειας για ορισμένα υποκείμενα που, όπως είδαμε, είναι δυνατόν να τεθούν εκτός του πεδίου του ανθρώπινου ως

²⁴⁴ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας...*, ό. π., σ. 199.

²⁴⁵ Friedrich Nietzsche, *Ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*, μτφρ. Ελένη Καλκάνη, Δαμιανός, Αθήνα 1990, II, §17.

²⁴⁶ Γεράσιμος Κακολύρης, «Judith Butler», ό. π., σ. 205.

²⁴⁷ Judith Butler, *Frames of war*, ό. π., p. 14.

²⁴⁸ Στο ίδιο.

²⁴⁹ Judith Butler, «Βία, πένθος, πολιτική», ό. π., σ. 546.

²⁵⁰ Judith Butler, *Frames of war*, ό. π.

αποκείμενα. Αυτά είναι που υφίστανται στον μεγαλύτερο βαθμό τις επιπτώσεις της θεσμικής βίας, διότι οι αποκλεισμοί τους αποτελούν δομικό θεμέλιο του συστήματος για τη διατήρηση της μακροήμερουσής του. Κατά το σχήμα της μελαγχολίας, η απόρριψη αυτών των ανθρώπων, αποτελεί συγκροτησιακό στοιχείο του εθνικού σώματος των νεοφιλελεύθερων κρατών, εφαρμόζοντας έναν περιληπτικό αποκλεισμό.²⁵¹ Για παράδειγμα, τα queer άτομα που διατηρούσαν σχέσεις με τα θύματα των τρομοκρατικών επιθέσεων της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001, αποσιωπήθηκαν από τον δημόσιο λόγο και δεν έλαβαν εγκαίρως χρηματική αποζημίωση για τις απώλειές τους διότι δεν συνέφεραν το εθνικό αφήγημα που αναπαραγόταν από τον κυρίαρχο δημοσιογραφικό λόγο της εποχής (την παρουσίαση των θυμάτων των επιθέσεων ως υποδειγμάτων του αμερικανικού προτύπου λευκών οικογενειάρχων κλπ).²⁵²

Για τη Μπάτλερ, όμως, η ουσιαστική συσχέτιση με τα άλλα άτομα μπορεί να προκύψει μόνο όταν συνειδητοποιήσουμε την θεμελιώδη εξάρτησή μας από αυτά, δηλαδή το γεγονός ότι για να είμαστε πραγματικά κοντά το ένα στο άλλο απαιτείται να αποδιοργανωθεί η ακεραιότητα του υποκειμένου μας.²⁵³ Η επικοινωνία, άλλωστε, προϋποθέτει την υποταγή στη γλώσσα του άλλου, «η δική μου γλώσσα πρέπει να διαλυθεί και να υποκύψει αν θέλω πραγματικά να σε γνωρίσω», όπως γράφει χαρακτηριστικά.²⁵⁴ Μάλιστα, βάσει των φροϋδικών καταβολών της θεωρίας της, έσχατη συνέπεια αυτής της επαφής είναι η συντριβή του εγώ.²⁵⁵ Αυτό είναι το τίμημα των πολύ στενών σχέσεων, όπως η απώλεια, ο έρωτας ή η πολιτική οργή.²⁵⁶ Για αυτό και το πένθος θεωρείται το όριο του ναρκισσισμού: πρόκειται για την κατάληψη του εγώ από τον Άλλο και τη συνακόλουθη συνειδητοποίηση ότι αυτός αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του χωρίς την αναφορά του οποίου το εγώ δεν μπορεί να περιγραφεί.²⁵⁷ Για αυτό και η δυνητική συντριβή του εγώ που διακυβεύεται με τη συνειδητοποίηση της θεμελιώδους εξάρτησης από τους άλλους που αποδιοργανώνουν την αυτονομία του, αποτελεί έναν «ωραίο κίνδυνο», με τον οποίο οφείλουμε να

²⁵¹ Giorgio Agamben, *Homo sacer...*, ό. π., σ. 27.

²⁵² Judith Butler, «Βία, πένθος, πολιτική», ό. π., σ. 553.

²⁵³ Στο ίδιο, σσ. 566, 571.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 571.

²⁵⁵ Σίγμουντ Φρόντ, *Πένθος και μελαγχολία*, ό. π., σ. 36.

²⁵⁶ Judith Butler, «Βία, πένθος, πολιτική», ό. π., σ. 541.

²⁵⁷ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας...*, ό. π., σ. 226.

αναμετρηθούμε εάν ο στόχος μας είναι ένας κόσμος που η βία δεν αποτελεί κυρίαρχη δύναμη και δεν διέπεται από άδικες ιεραρχήσεις.

Μάλιστα η Μπάτλερ ακολουθεί τον Φρόντ στην υπεράσπιση του πένθους απέναντι στη μελαγχολία, την οποία, σύμφωνα με τη θεωρία του, επέτεινε ο Διαφωτισμός. Η αέναη κούρσα της προόδου με αφετηριακό σημείο την αυτονομία του ορθολογικού υποκειμένου, σηματοδοτούσε ακριβώς την μη συνειδητοποίηση των απωλειών του παρελθόντος και την μη αναγνώριση των στοιχείων τους που διαμόρφωσαν τη νεωτερική ταυτότητα.²⁵⁸ Για παράδειγμα, η κατηγοριοποίηση 11 αιώνων της δυτικής ιστορίας ως «Σκοτεινοί χρόνοι» ή «Μεσαίωνας» υποδηλώνει τη συλλήβδην απόρριψή τους στο όνομα της νέας «φωτεινής» εποχής για την Ευρώπη. Όμως, για τον Φρόντ δεν μπορείς να προχωρήσεις στο μέλλον δίχως να κοιτάξεις το παρελθόν.²⁵⁹ Ειδικά, δημιουργείται η παθολογική κατάσταση της μελαγχολίας στην οποία καλλιεργείται ο ατομικισμός και δεν αναγνωρίζεται «το ίχνος του Άλλου» που καθόρισε το εγώ.²⁶⁰

Η συνειδητοποίηση της ζωτικής επίδρασης των άλλων ανθρώπων στον σχηματισμό του εγώ, καταλύει την ενότητα και την αυτονομία του καρτεσιανού υποκειμένου. Αυτό δεν θεωρείται πια ενιαίο και ελεύθερο να στοχαστεί και να δράσει, αλλά σε μεγάλο βαθμό κατασκευασμένο από συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας εντός ιστορικών συμβάντων και συνθηκών, στις οποίες οφείλει να ασκεί κριτική ώστε να μπορεί να δρα όσο το δυνατόν πιο ελεύθερα και εκ των υστέρων να διεκδικεί τη μερική αυτονομία του.²⁶¹ Σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να στοχαστεί το ζήτημα της ηθικής με άλλους όρους από αυτούς της φιλελεύθερης ιδεολογίας που κυριαρχεί παγκόσμια. Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι εφόσον το υποκείμενο έχει διαμορφωθεί κοινωνικά, είναι δύσκολο να λογοδοτήσει για έναν εαυτό που δεν γνωρίζει απόλυτα τι τον καθόρισε.²⁶² Για αυτό και «το υποκείμενο πρέπει να είναι πρόβλημα για την ηθική και όχι η βάση της».²⁶³

Παρά τη δυσκολία αυτού του εγχειρήματος, για τη Μπάτλερ, αξίζει την προσπάθειά μας ώστε να διεκδικηθεί ένας κόσμος χωρίς τόση πλανητική βία. Παρότι είναι

²⁵⁸ Νίκος Χρηστίδης, στο Σίγμουντ Φρόντ, *Πένθος και μελαγχολία*, ό. π., σσ. 5, 7.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 7.

²⁶⁰ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας...*, ό. π., σ. 227.

²⁶¹ Judith Butler, «Βία, πένθος, πολιτική», ό. π., σ. 543.

²⁶² Judith Butler, *Λογοδοτώντας για τον εαυτό*, ό. π., σσ. 62, 66.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 172.

παράδοξο να αναλαμβάνει κανείς ευθύνη για τις συνθήκες που τον διαμόρφωσαν από τη στιγμή που σύμφωνα με το σχήμα της υποκειμενοποίησης, προ της έγκλησής του, δεν ήταν παρών, μπορεί και οφείλει να σταθεί κριτικά απέναντι στις πολιτικές συνθήκες τις οποίες μπορεί να ανατρέψει διεκδικώντας έναν κόσμο που σέβεται περισσότερο τον Άλλο.²⁶⁴ Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να οραματιστεί μια κοινωνία που διέπεται από «πλαίσια ειρήνης»- αν θέλουμε να παραφράσουμε τον τίτλο του βιβλίου της Μπάτλερ-²⁶⁵ εντός των οποίων δεν θα υπάρχει η διάκριση υποκειμένου- αποκειμένου. Για αυτό και θεωρίες όπως της Μπάτλερ έχουν αποκληθεί «θεωρίες αντι- υποκειμενοποίησης».²⁶⁶

Είναι αναγκαίο και για τη Μπάτλερ, επομένως, όπως και για τον Φουκώ, «να απαλλαγούμε από το συγκροτητικό υποκείμενο»,²⁶⁷ ώστε να απελευθερωθούν οι ποικίλες δυνατότητες της ανθρώπινης ζωής που αυτό αποκρύπτει. Άλλωστε, όπως είχε γράψει χαρακτηριστικά ο Φουκώ, «η αλήθεια δεν είναι πια ικανή να σώσει το υποκείμενο»,²⁶⁸ αναφερόμενος ακριβώς στην κατασκευή της αλήθειας και του ίδιου του υποκειμένου εντός του νεωτερικού πλέγματος εξουσίας-γνώσης. Μέσω της «κριτικής από-υποκειμενοποίησης» που προτείνει,²⁶⁹ τελικά, της απόρριψης δηλαδή της ιδέας του απόλυτου υποκειμένου ως εκτός της ιστορίας αφετηριακού σημείου της ανθρώπινης σκέψης και δράσης, υποστηρίζεται ότι θα έχουν την ευκαιρία να ζήσουν τα άτομα που συνεχώς εκτοπίζονται από το πεδίο του ανθρώπινου. Ταυτόχρονα, θα γίνεται αντιληπτή η θεμελιώδης αλληλεξάρτησή μας ως ριζικά ευάλωτων όντων και θα έχουν την ευκαιρία να ευοδωθούν εγχειρήματα αλληλεγγύης που αμφισβητούν έμπρακτα την κυριαρχία της βίας ως αναγκαίου στοιχείου των ανθρώπινων σχέσεων.

²⁶⁴ Judith Butler, *Λογοδοτώντας για τον εαυτό*, ό. π., σσ. 131,171, 208.

²⁶⁵ Judith Butler, *Frames of war*, ό. π.

²⁶⁶ Γιώργος Φουρτούνης, «Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ, Μπάτλερ», ό. π., σ. 3.

²⁶⁷ Μισέλ Φουκώ, «Αλήθεια και εξουσία», ό. π., σ. 117.

²⁶⁸ Michel Foucault, «Μάθημα της 6ης Ιανουαρίου 1982...», ό. π., σ. 29.

²⁶⁹ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας...*, ό. π., σ. 155.

Συμπεράσματα- επίλογος

Αφορμή της παρούσας εργασίας υπήρξε η παρατήρηση ότι η καρτεσιανή μεταφυσική φιλοσοφία του υποκειμένου ακόμη βρίσκει έμμεσους υποστηρικτές συνιστώντας το υπόβαθρο της σημερινής νεοφιλελεύθερης κοινωνίας. Όπως ερμηνεύτηκε στο πρώτο κεφάλαιο, η ιδέα ότι το έλλογο υποκείμενο πρέπει να είναι η βάση της γνώσης και της πολιτικής οργάνωσης, αποτελεί κεντρική παραδοχή της βιοπολιτικής διακυβέρνησης και βρίσκει λίγους αντιπάλους στον δυτικό κόσμο. Κρίνεται σημαντικό, επομένως, να επισημαίνουμε τις άρρητες και αθέατες πτυχές των σημερινών λόγων και πρακτικών που αντανακλούν αυτήν την λογοκεντρική αντίληψη, η οποία προωθεί ρατσιστικές, σεξιστικές και άλλου είδους διακρίσεις ανάμεσα σε πληθυσμιακές ομάδες.

Φυσικά, ο σκοπός δεν είναι να παραμείνουμε στο αφηρημένο θεωρητικό επίπεδο, αλλά να μείνουμε πιστοί στην 11^η θέση για τον Φόιερμπαχ και «να αλλάξουμε τον κόσμο».²⁷⁰ Για αυτό, είναι ανάγκη να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε κάθε πλευρά του σημερινού κόσμου που αναπαράγει κανονικοποιημένες άδικες ιεραρχήσεις. Αντί, λοιπόν, να κοιτάμε μόνο την «κατάκτηση του μέλλοντος», όπως προσπαθούν να μας πείσουν οι θιασώτες της αέναης προόδου, πατώντας αδιαπραγμάτευτα στο «παρόν», καλύτερα να στοχαστούμε πάνω στο φουκωικό παρ-όν, που αναγνωρίζει τους ανταγωνισμούς επί των οποίων δομήθηκε καθετί που θεωρούμε δεδομένο σήμερα και τις μελαγχολικές ταυτότητες που διαμορφώθηκαν με την επικράτηση της νεωτερικής κοσμοθεωρίας.²⁷¹

Παράλληλα, είναι απαραίτητο να μην θεωρούμε τους εαυτούς μας «καθολικούς διανοούμενους», οι οποίοι εφαρμόζοντας την αυστηρή λογική, η οποία δήθεν συνιστά μια ακλόνητη κριτική δύναμη που κατέχει κάθε άνθρωπος, μπορούν να φτάσουν σε ακλόνητα συμπεράσματα επί παντός επιστητού. Αν το υποκείμενο δεν είναι μία υπερβατική ανεξάρτητη από κάθε ον πέραν του Θεού υπόσταση, αλλά μία κατασκευή συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας εντός ιστορικών συνθηκών, κάθε αντίληψή του δεν είναι απολύτως αυτόνομη από αυτές άλλων ανθρώπων του περιβάλλοντός του, των κοινωνικών ρόλων στους οποίους εμπλέκεται, της τάξης στην οποία ανήκει και ούτω καθεξής. Χωρίς να υπονοείται με αυτό το σχήμα ότι κάθε χαρακτηριστικό του

²⁷⁰ Καρλ Μαρξ «Θέσεις για τον Φόιερμπαχ», στο: Φρίντριχ Ένγκελς, *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 2007, σ. 68.

²⁷¹ Θανάσης Λάγιος, «Ήταν ο Φουκώ απατεώνας;», *ό. π.*

υποκειμένου είναι εξ' ολοκλήρου καθορισμένο από δυνάμεις εκτός του, είναι σημαντικό να αναγνωρίζει κανείς τις σχέσεις εξουσίας με τις οποίες είναι φορτισμένος ο λόγος του και να προσπαθεί να περιορίσει τις μορφές κυριαρχίας που αυτές εγκυμονούν.

Σε αυτό το σημείο, είναι εξαιρετικά χρήσιμη η συλλογιστική της Μπάτλερ αναφορικά με τη μελαγχολία της ταυτότητας. Εκκινώντας από το φύλο, το οποίο αναμφίβολα διατηρείται μέχρι σήμερα ως μια ιεραρχική δομή ιδιαίτερα σημαντική για την λειτουργία των σύγχρονων κοινωνιών, η ανάλυση της Μπάτλερ για την εξάρτηση κάθε ταυτότητας από αυτές που αποκλείει, συνιστά ένα γόνιμο εργαλείο ανάλυσης κάθε πολιτικής πρακτικής. Με αυτό το εργαλείο μπορούμε να εντοπίζουμε κάθε φορά ποιες ταυτότητες αποκλείουμε, δομώντας τις δικές μας και να διαπραγματευόμαστε με την δυνατότητα να τις περικλείαμε. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να σχηματιστούν κάποιες «ρωγμές στον καπιταλισμό»²⁷² και να ανασάνουν κοινότητες αλληλεγγύης που αναγνωρίζουν την ευαλωτότητα που μοιράζονται όλα τα πρόσωπα ως εξαρτώμενα το ένα από το άλλο και για αυτό αντί να φαντασιώνονται θέσεις και πρακτικές κυριαρχίας, να επιδιώκουν την συνδημιουργία χώρων και δράσεων στις οποίες αναδεικνύεται η ποικιλομορφία κάθε έμβιου όντος.

Εναρκτήρια παρακίνηση για να αναδυθεί αυτή η νιτσεϊκή στάση ολόπλευρης κατάφασης στη ζωή, θα μπορούσε να είναι η γνωστή λακανική φράση που θυμίζει το καρτεσιανό εγχείρημα της μεθοδικής αμφιβολίας, διατυπωμένη αυτήν τη φορά για το υποκείμενο: «Αρχίστε από το να μη νομίζετε ότι καταλαβαίνετε. Ξεκινήστε με την ιδέα της θεμελιακής παρεξήγησης.»²⁷³

²⁷² John Holloway, *Ρωγμές στον καπιταλισμό*, μτφρ. Άννα Χόλογουερ, Πατάκη, Αθήνα 2011.

²⁷³ Ζακ Λακάν, *Σεμινάριο τρίτο. Οι ψυχώσεις*, μτφρ. Ρούλη Χριστοπούλου & Βλάσης Σκολίδης, Ψυχογιός, Αθήνα 2017, σ. 35.

Βιβλιογραφία

Agamben, Giorgio, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005.

Agamben, Giorgio, *Κατάσταση εξαίρεσης. Όταν η κυρίαρχη εξουσία μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, μτφρ. Μαρία Οικονομίδου, Πατάκη, Αθήνα 2006 επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005.

Alessio, Franco, *Ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας*, μτφρ. Θεοδώρα Θυμιοπούλου, Τραυλός, Αθήνα 2012.

Αλτουσέρ, Λουί, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», στο ίδιο, *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σσ. 69-121.

Αθανασίου, Αθηνά, *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007.

Αθανασίου, Αθηνά, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”», στην ίδιας (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, νήσος, Αθήνα 2006, σσ. 13-138.

Αυγελής, Νίκος, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2009.

Butler, Judith, *Αναταραχή Φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ.: Γιώργος Καράμπελας, εισαγ.- επιμ: Βενετία Καντσά, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Butler, Judith, «Βία, πένθος, πολιτική», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (εισαγ.-επιμ.), *Περί θανάτου. Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2008, σσ. 535-573.

Butler, Judith, «Κράτηση επ’ αόριστον», στην ίδιας, *Ευάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης & Κώστας Αθανασίου, εισαγ. Αθηνά Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2009, σσ. 107-168.

Butler, Judith, *Frames of war. When is life grievable?*, Verso, London 2009.

Butler, Judith, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας. Θεωρίες καθυπόταξης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2009.

Butler, Judith, *Λογοδοτώντας για τον εαυτό*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Εκκρεμές, Αθήνα 2009.

Butler, Judith, *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εισαγ.-επιμ. Αθηνά Αθανασίου, Εκκρεμές, Αθήνα 2008.

Cambridge dictionary, “s’ acquitter”,

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/french-english/s-acquitter>.

Canguilhem, Georges, *Το κανονικό και το παθολογικό*, μτφρ. Γιώργος Φουρτούνης, Νήσος, Αθήνα 2007.

Cardinal I. C., Ihejirika, & Wolemonwu C. E., Victor, “The role of subject in Rene Descartes’ theory of knowledge” *Filosofika: Univesity of Port Harcourt Journal of Philosophy & Public Affairs*, Volumn 1, Number 1, 2015, pp. 1-13.

Γκρο, Φρεντερίκ, *Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Άννα Κλαμπατσέα, Νήσος, Αθήνα 2007.

Deleuze, Gilles, *Διαφορά και επανάληψη*, μτφρ. Κωνσταντίνος Β. Μπουντάς, Εκκρεμές, Αθήνα 2019.

Deleuze, Gilles & Guattari, Felix, *Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια 2. Χίλια Πλατώματα*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2017.

Derrida, Jacques, «Το cogito και η ιστορία της τρέλας», στου ίδιου: *Η γραφή και η διαφορά*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σσ. 11-65.

Dicker, Georges, *Descartes: an analytical and historical introduction*, Oxford University Press, New York 2013.

Dolar, Mladen, “Beyond Interpellation”, *Qui parle*, Vol. 6, No. 2, Spring/Summer 1993, pp. 75-96.

Foucault, Michel, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, Ψυχογιός, Αθήνα 2002.

Foucault, Michel, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

Foucault, Michel, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλειος Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012.

Foucault, Michel, *Η Ιστορία της σεξουαλικότητας I. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

Foucault, Michel, *Η Ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα 2004.

Foucault, Michel, «Μάθημα της 6^{ης} Ιανουαρίου 1982. Η ερμηνευτική του υποκειμένου. Μαθήματα στο Collège de France 1981-1982», μτφρ. Θάνος Κιοσόγλου, *Conatus*, 0, 2016, σσ. 11-34.

Foucault, Michel, *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα 1988.

Foucault, Michel, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μτφρ. Δημήτρης Γκινοςάτης, Πλέθρον, Αθήνα 2008.

Freud, Sigmund, *Το εγώ και το αυτό*, μτφρ. Νίκη Μυλωνά, Νίκας, Αθήνα 2011.

Gutting, Gary, *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Νίκος Ταγκούλης, Το Βήμα/Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005.

Holloway, John, *Ρωγμές στον καπιταλισμό*, μτφρ. Άννα Χόλογουεη, Πατάκη, Αθήνα 2011.

Κακολύρης, Γεράσιμος, «Judith Butler: Αλληλεξάρτηση, επισφάλεια και ηθική ευθύνη», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 150- 152, Οκτώβριος 2020- Ιούνιος 2021, σσ. 203-210.

Κακολύρης, Γεράσιμος, «Εισαγωγή», του ίδιου (επιμ.), *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida*, Πλέθρον, Αθήνα 2015, σσ. 13-43.

Κακολύρης, Γεράσιμος, «Michel Foucault: Υποκείμενο, γνώση, εξουσία» στο: *Φιλοσοφία στην Ευρώπη. Κείμενα Νεώτερης και σύγχρονης φιλοσοφίας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2008, σσ. 213- 225.

Κακολύρης, Γεράσιμος, «Το φύλο ως επιτέλεση», στο: Ευστράτιος Παπάνης, Ανδρομάχη Μπούνα (επιμ.), *Διαστάσεις της αρρενωπότητας*, Ηδυπέια, Αθήνα 2020, σσ. 124-140.

Καμουζής Κωνσταντίνος, «Διαφορά μεταξύ μήνυσης, έγκλησης και αγωγής», *kamouzis.gr*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://kamouzis.gr/diafora-metaxy-mynisis-egklisis-kai-agwghs/>.

Kant, Immanuel, «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός», στο: Ν. Μ. Σκουτερόπουλος (μτφρ. -επιμ.), *Τι είναι Διαφωτισμός*, Κριτική, Αθήνα 1989, σσ. 19-29.

Κολύρη, Χλόη, *Το φύλο σαν δόλωμα. Ψυχανάλυση, πολιτική και τέχνη*, Πατάκη, Αθήνα 2017.

Λάγιος, Θανάσης, *Stirner, Nietzsche, Foucault. Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του ανθρώπου, futura*, Αθήνα 2012.

Λάγιος, Θανάσης, «Ήταν ο Φουκώ απατεώνας;», *Marginalia*, τχ. 09, 18/07/2019, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://marginalia.gr/arthro/itan-o-foyko-apateonas/>.

Λακάν, Ζακ, *Σεμινάριο τρίτο. Οι ψυχώσεις*, μτφρ. Ρούλη Χριστοπούλου & Βλάσης Σκολίδης, Ψυχογίος, Αθήνα 2017.

Μάνδρατζη, Δέσποινα & Σχοινιά, Κέλλυ, «Φ. Νίτσε: Το νόημα της ύπαρξης και η αιώνια κατάφαση του ενθάδε», στο: Μπαλτάς, Αριστείδης & Δημητράκος, Θεωδωρής (εισαγ.- επιμ.), *Φιλοσοφία και επιστήμες τον 20ο αιώνα. Τόμος δεύτερος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 2023, σσ. 152-174.

Μαρξ, Καρλ & Ένγκελς, Φρίντριχ, «Αστοί και προλετάριοι», *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, μτφρ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, Το Βήμα, Αθήνα 2018, σσ. 13-46.

Μαρξ, Καρλ, «Θέσεις για τον Φόιερμπαχ», στο: Φρίντριχ Ένγκελς, *Ο Λουδοβίκος Φώυερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 2007.

May, Todd, *Εισαγωγή στον Ζιλ Ντελέζ*, μτφρ. Ισιδώρα Στανιμεράκη, oposito, Αθήνα 2021.

Montag, Warren, «Ο Φουκώ και η προβληματική της προέλευσης: ο Αλτουσέρ διαβάζει την *Ιστορία της Τρέλας*», μτφρ. Γιώργος Φουρτούνης, *Θέσεις*, τχ. 88, 2004, σσ. 95-123.

Μπαρτσιδής, Μιχάλης, «Από τη Φιλοσοφία της Παιδείας στη συγκρότηση του υποκειμένου», *Θέσεις*, τχ. 158, Ιανουάριος- Μάρτιος 2022, σσ. 1-33.

Newman, Saul, «Ο Φουκώ και η γενεαλογία της εξουσίας», στο: ίδιου, *Από τον Μπακούνιν στον Λακάν. Ο αντιεξουσιασμός και η εξάρθρωση της εξουσίας*, μτφρ. Αντώνης Αγγελής, Κέλευθος, 2009, σσ. 182-219.

Nietzsche, Friedrich, *Ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*, μτφρ. Ελένη Καλκάνη, Δαμιανός, Αθήνα 1990.

Νίτσε, Φρίντριχ, *Γενεαλογία της ηθικής*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Πανοπτικόν, Αθήνα 2012.

Νίτσε, Φρειδερίκος, *Η γέννηση της τραγωδίας*, μτφρ. Γιάννης Λάμπας, Κάκτος, Αθήνα 1995.

Νίτσε, Φρίντριχ, *Το λυκόφως των ειδώλων*, μτφρ. Θεοδώρα Σεμερτζιάν, Βιβλιοβάρδια, Θεσσαλονίκη 2007.

Ντεκάρτ, Ρενέ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, Εκκρεμές, Αθήνα 2009.

Πύλη για την ελληνική γλώσσα, https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B5%CE%B3%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CF%8E+-%CE%BF%CF%8D%CE%BC%CE%B1%CE%B9&dq=.

Rabinow, Paul (edit.), *The Essential Works of Michel Foucault 1954-1984: Ethics, Subjectivity and Truth*, The New Press, New York 1997, pp. 163-173.

Reverso, “Interpellation”, <https://context.reverso.net/translation/french-english/interpellation>.

Sabine, George H., «Φιλελευθερισμός: φιλοσοφικός ριζοσπαστισμός», στο: ίδιου: *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, μτφρ. Κρίσπη Μάνθου, Ατλαντίς, Αθήνα 1980, σσ. 723-753.

Salih, Sara, *Εισαγωγή στην Τζούντιθ Μπάτλερ*, μτφρ. Μιχάλης Μεντίνης, oposito, Αθήνα 2012.

Smart, Barry, «Michel Foucault: Υποκείμενα εξουσίας αντικείμενα γνώσης», στο: Πετμεζίδου, Μαρία(επιμ.): *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία, Τόμος II*, μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σσ. 167-223.

Tally Jr., Robert T., "Reason and revolution redux: Antonio Negri's *Political Descartes*", *Theory & Event*, vol 11, no 2 (2008), available at: http://muse.jhu.edu/journals/theory_and_event/v011/11.2.tally.html, pp. 1-6.

Taylor, Charles, *Πηγές του εαυτού. Η γένεση της νεωτερικής ταυτότητας*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Ίνδικτος, Αθήνα 2007.

Τζανάκη, Δήμητρα, «Κυβερνολογική, σεξουαλικότητα, ηθική και φύλο στη (μετα) νεωτερικότητα», 2ος κύκλος σεμιναρίων «Φύλο, Σεξουαλικότητα, Επιστήμη και Εξουσία», του Εργαστηρίου Ελληνικής Πολιτικής, της Ομάδας Μελέτης Φύλου και Δημοκρατίας (ΕΚΠΑ) 23/2-18/5/2018.

Φουκό, Μισέλ, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987.

Φουκό, Μισέλ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στου ίδιου: *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σσ. 75-100.

Φουκό, Μισέλ, «ΙΧ. Ο άνθρωπος και τα αντίγρατά του», στου ίδιου: *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1986, σσ. 417-470.

Φουκό, Μισέλ, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας Ι. Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ράππα, Αθήνα 2003.

Φουκό, Μισέλ, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Βάνιας/ Περάσματα, Θεσσαλονίκη 2008.

Φουρτούνης, Γιώργος, «Η απορία του υποκειμένου: Φουκό, Αλτουσέρ, Μπάτλερ», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 106, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2009, σσ. 51-58.

Φρόντ, Σίγμουντ, *Πένθος και μελαγχολία*, μτφρ. Νίκος Χρησιτίδης, Έδεσσα 2015.

Wittgenstein, Ludwig, *Φιλοσοφικές έρευνες*, μτφρ. Παύλος Χριστοδουλίδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.

Wittig, Monique, *The straight mind and other essays*, μτφρ. Louise Turcotte, Beacon press, Boston 1980.